

# tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Aralık/December 2022, c. 8, s. 2: 1577-1613

## Kitâbe/Mükâtebe Metodunun Tarihçesi ve Kavramsallaşma Süreci

The Origins and Development of Mukâtaba

### Erdinç AHATLI

Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat  
Fakültesi Hadis ABD,

Prof. Dr., Sakarya University, Faculty of  
Theology, Department of Hadith

eahatli@sakarya.edu.tr eahatli@gmail.com

**ORCID:** 0000-0002-5663-7540

### Selvi Raif MURAD

Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi  
Sosyal Bilimler Enstitüsü Hadis ABD,

PhD Student, Sakarya University, Institute  
of Social Sciences, Department of Hadith

selvi.murad@gmail.com

**ORCID:** 0000-0001-6737-5120

DOI: 10.47424/tasavvur.1178973

### Makale Bilgisi | Article Information

**Makale Türü / Article Type:** Araştırma Makalesi / Research Article

**Geliş Tarihi / Date Received:** 26 Eylül / September 2022

**Kabul Tarihi / Date Accepted:** 05 Aralık / December 2022

**Yayın Tarihi / Date Published:** 31 Aralık / December 2022

**Yayın Sezonu / Pub Date Season:** Aralık / December

**Atıf / Citation:** Ahatlı, Erdinç – Murad, Selvi Raif. "Kitâbe/Mükâtebe Metodunun Tarihçesi ve Kavramsallaşma Süreci". Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi 8 / 2 (Aralık 2022): 1577-1613. <https://doi.org/10.47424/tasavvur.1178973>

**İntihal:** Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

**Plagiarism:** This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

**Copyright** © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,  
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of  
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC 4.0



## Öz

Hadis ilminde *turuku tahammüli'l-ilm*, hocadan hadis alma yöntemlerine denir. Genel olarak âlimler sekiz farklı metoda işaret etmişlerdir. Bunlardan bazıları herkes tarafından tartışmasız olarak kabul edilirken bazıları ise tarih boyunca polemiğe yol açmıştır. Söz konusu yöntemler birden ortaya çıkmayıp belli bir süreç içerisinde gelişmiştir. Bu makalede sekiz usûlden biri olan kitâbe/mükâtebe incelemeye tabi tutulacak ve Hz. Peygamber zamanından itibaren adı geçen metodun zeminini hazırlayan olaylara değinilecektir. Ayrıca sözü edilen metodun hadis rivayetinde hicri üçüncü asra kadar olan kullanımına temas edilecektir. Bunun yanı sıra kitâbe/mükâtebe ıstılahının doğuşu ve gelişimi ile klasik usûl eserlerindeki serencamı tespit edilmeye çalışılacaktır. Son olarak hadis kitaplarında bu metot ile alınan hadisler rivayet edilirken kullanılan edâ sîgaları ele alınacaktır. Araştırmanın neticesinde ıstılah olarak kitâbe/mükâtebenin ilk asırlarda münâvele veya icâzet ile anılırken daha sonra ayrı bir metot olarak değerlendirilmeye başlandığı görülmüştür. İbnu's-Salâh'a kadar daha çok kitâbe şeklinde zikredilirken, İbnu's-Salâh'tan sonra genelde mükâtebe olarak anıldığı tespit edilmiştir.

**Anahtar kelimeler:** Hadis, kitâbe, mükâtebe, tahammülü'l-ilm

## Abstract

*Turuq al-tahammul al-ilm* is the methods of receiving a hadith from the teacher in the science of hadith. In general, scholars have pointed out eight different methods. While some of these methods are accepted as unanimously by everyone, some methods have led to polemics throughout the history. The methods did not appear out of nowhere, but appeared in a process. In this article, *mukataba* (correspondence), one of the eight methods, will be examined and the events that laid the groundwork for this method from the time of the Prophet will be discussed. Furthermore, the use of *mukataba* in the hadith transmission up to the third hijri century will be mentioned. In addition, the origin and development of the term *mukataba* will be researched. Finally, modes of transmission used while transmitting the ahadith obtained by this method in hadith collections will be examined. As a result of the research, it has been seen that in the first centuries, *kitaba/mukataba* was mentioned together with *munawala* or *ijaza*, but later on, it began to be considered as a sepa-

rate method. While it was mostly mentioned as *kitāba* until Ibn al-Salāh, it started to be called *mukātaba* later on.

**Keywords:** Ḥadīth, *kitāba*, *mukātaba*, methods of receiving aḥadīth

## Giriş

Muteber hadis tahammül yolları semâ, kıraat, icâzet, münâvele, kitâbe, îlâm, vasiyyet ve vicâde olmak üzere sekizdir. Bizzat hocadan hadis işitme semâ olarak tanımlanır ve genel kabule göre en üstündür.<sup>1</sup> Öğrencinin kendisinin veya mecliste bulunan başka bir öğrencinin hocanın huzurunda rivayet hakkına sahip olduğu hadisleri okuması kıraattır. Arz olarak da isimlendirilen bu yöntem çoğu âlime göre kuvvet açısından semâdan sonra gelmektedir. Bazı âlimler kıraatin semâ ile aynı derecede olduğunu ve hatta Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve İbn Ebî Zî'b (ö. 159/776) gibi bazı âlimler kıraatin semâdan daha üstün olduğunu ileri sürmektedirler.<sup>2</sup> İcâzetin çok farklı çeşidi olmakla beraber genel bir ifadeyle; hocanın rivayet hakkına sahip olduğu hadisler için öğrencisine sözlü veya yazılı izin vermesidir. Şâfiî (ö. 204/820) ve İbrahim b. İshâk el-Harbî (ö. 285/898) gibi âlimler icâzete cevaz vermemişlerdir fakat zaman içerisinde bu yöntem kabul görmüştür.<sup>3</sup> Dördüncü tahammül yolu olan münâvele hocanın kendi semâ ettiği aslını veya asıl ile mukabele edilen bir nüshayı öğrencinin eline vermesidir. Münâvele semâ ve kıraattan daha düşük derecede addedilse de bu şekilde rivayet almanın câiz olması konusunda çok az ihtilaf hâsıl olmuştur.<sup>4</sup> İlâm metodu ise râvinin, bir hadis veya bir nüshada bulunan birkaç hadisin rivayet hakkına sahip olduğunu öğrencisine bildirmesidir. Hocanın açık bir şekilde rivayet izni vermemesinden dolayı bazıları bu metodu kabul etmese de âlimlerin çoğuna göre hocanın “bu benim kitabımdır” sözüyle öğrencisine rivayet izni de verdiği kabul edilmiştir.<sup>5</sup> Vasiyyet, bir hocanın hadis nüshasını ölümü esnasında veya yola çıktığında bir kimseye vasiyyet etmesidir. Bazıları bunu îlâm ve münâveleyle kıyasladıkları

<sup>1</sup> Takıyyuddîn Osman b. Abdırrahman İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs - Mukaddimetü İbni's-Salâh*, thk. Nüreddîn 'Itr (Dımaşk-Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1986), 132.

<sup>2</sup> İbnu's-Salâh, *Mukaddime*, 137.

<sup>3</sup> İbnu's-Salâh, *Mukaddime*, 151.

<sup>4</sup> İbnu's-Salâh, *Mukaddime*, 165.

<sup>5</sup> İbnu's-Salâh, *Mukaddime*, 176.

için cevaz vermişlerdir fakat İbnu's-Salâh bunlara karşı çıkararak bu şekilde alınan hadisler için öğrencinin rivayet hakkı sahibi sayılmayacağını ileri sürmektedir.<sup>6</sup> Son olarak bir kimsenin başka bir râvinin kitâbını veya nüshasını bulması ve nüsha sahibinden ne semâ, ne icâzet ne de i'lâm söz konusu olmama durumuna vicâde denilmektedir. Bu metot, tarih boyunca her ne kadar tartışmaya sebep olmuşsa da bazen kullanılmıştır.<sup>7</sup>

Muteber hadis tahammül yollarının dördüncüsü mükâtebedir (مكتابة). "Mufâ'ale" kalıbının "كتاب" masdarı olan mükâtebenin sözlük anlamı yazışmadır.<sup>8</sup> Bundan dolayı da bu tahammül yolu zikredildiğinde genel olarak akla sadece yazışma ve mektuplaşma gelmektedir. Günümüzde daha çok bu isim ile zikredilen hadis öğrenme yoluna özellikle de ilk asırlarda kitâbe (كتابة) ve kitâb (كتاب) adı verilmekteydi.<sup>9</sup> Kitâbe ve kitâb ise ke-te-be fiilinin masdarı<sup>10</sup> olup yazma anlamına gelmektedir. Bunun yanı sıra kitâb "fi'âl" kalıbının "كتاب" masdarı da olabilmektedir. Dolayısıyla kitâb ve kitâbe kelimeleri sülâsî mücerred fiilin masdarı olarak aynı anlamı taşımaktadırlar.<sup>11</sup> Diğer taraftan kitâb ve mükâtebe kelimeleri sülâsî mezîd fiilin masdarı olarak yine aynı anlamı taşıyabilmektedir.<sup>12</sup> Sözü edilen mezîd fiil yani (كتاب), iki kişi arasında beraberce yapılan bir işi/müşâreketi bildirir. Bu açıdan kitâb masdarının hem sülâsî mücerred hem de sülâsî mezîd formunun müşâreket manası taşıması ilginçtir. Söz konusu tahammül yolu en çok şu şekilde tarif edilir: "Şeyh kendi mesmû'âtını, yahut hadislerinden bazısını hâzır veya gâip bir kimse için yazıp, yahut

<sup>6</sup> İbnu's-Salâh, *Mukaddime*, 177.

<sup>7</sup> İbnu's-Salâh, *Mukaddime*, 178.

<sup>8</sup> İsmâ'il b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh-Tâcü'l-lüğâ ve sihâhu'l-'arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr 'Attâr (Beirut: Dâru'l-İlmi li'l-melâyîn, 1979), "ktb", 1/209; Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2005), "ktb", 129.

<sup>9</sup> Bu makalede söz konusu kullanımın yeterince misali zikredilecektir.

<sup>10</sup> Cevherî, *es-Sihâh*, 1/208; Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beirut: Dâru Sâdır, 1414), "ktb", 1/698.

<sup>11</sup> Ebü Abdîrrahmân el-Hâlîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmerrâî (Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.), 5/341.

<sup>12</sup> İbn Manzûr, "ktb", 1/699.

yazdırıp kendisine verir veya gönderir.”<sup>13</sup> Bu tariftan anlaşıldığı üzere mükâtebe sadece yazışma değil, hocanın huzurunda bulunan talebeye yazıp veya bir kâtibe yazdırıp talebeye vermek de olabilir. Bu yöntem ile kendisine hadis verilmiş veya gönderilmiş olan kişi mezkûr hadislerin rivayet hakkına sahip olmuş sayılır. Bu durumda diğer bir tahammül yolu olan münâveleden farkının ne olabileceğine daha sonra temas edilecektir.

Kitâbe, icâzetli ve icâzetsiz olmak üzere ikiye ayrılır. Gönderilen kitabın başında veya sonunda “sana yazdığımı rivayet etmeye icâzet verdim” gibi bir kayıt bulunduğu icâzetli olur. İcâzete dair herhangi bir kayıt bulunmayanlara ise icâzetsiz kitâbe denilir.<sup>14</sup> İcâzetli olan kitâbe sıhhat ve kuvvet açısından icâzetle birlikte olan münâvele derecesindedir. Diğer taraftan icâzetsiz olan kitâbenin kabulü konusunda ihtilaf vardır. Buna göre Ebü'l-Hasen el-Mâverdî (ö. 450/1058), İbnü'l-Kattân el-Fâsî (ö. 628/1231) Ebü'l-Hasen el-Âmidî (ö. 631/1234) gibi âlimler icâzetsiz olan kitâbeyi kabul etmemişlerdir. Öte yandan fıkıh usûlü âlimlerinden Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî (ö. 489/1096) ve Fahrüddîn er-Râzî (ö. 606/1209) ve ehli hadîs nezdinde meşhur olan görüşe göre icâzetsiz kitâbe de muteberdir.<sup>15</sup>

Günümüzde yazılan hadis usûlü kitaplarında mezkûr tahammül yolu için bazen mükâtebe<sup>16</sup>, bazen de kitâbe<sup>17</sup> ıstılahının kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca tanımlarda farklılıklar da dikkat çekmektedir. Hadis usûlü eserlerinde bazen yakında veya uzakta olan bir kimseye yazıp veya yazdırıp göndermesi<sup>18</sup> şeklinde sadece yazışmaya delâlet edecek şekilde tanımlanmış, ba-

<sup>13</sup> İbnu's-Salâh, *Mukaddime*, 173; Ebü Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşiri'n-nezîr*, thk. Muhammed Osmân el-Huş (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1985), 64; Ahmed Naim, *Hadis Usûlü* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2009), 422; Mahmûd et-Tahhân, *Teyşîru mustalahi'l-hadîs* (Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, 2010), 201.

<sup>14</sup> İbnu's-Salâh, *Mukaddime*, 173; Nevevî, *Takrîb*, 64; Naim, *Hadis Usûlü*, 422.

<sup>15</sup> Ebü'l-Fadl İyâd b. Mûsâ es-Sebtî Kâdî İyâd, *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'*, thk. Ahmed Sakr (Kahire: Dâru't-Turâs, 1970), 84; İbnu's-Salâh, *Mukaddime*, 173; Nevevî, *Takrîb*, 64; Naim, *Hadis Usûlü*, 423.

<sup>16</sup> Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü* (Ankara: TDV Yayınları, 2017), 255.

<sup>17</sup> Mustafa Karataş, *Hadîs Rivâyet Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 163.

<sup>18</sup> Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, 255.

zen de hocanın huzurunda bulunan veya bulunmayan bir öğrencisi için hadis yazıp veya yazdırıp vermesi yahut göndermesi<sup>19</sup> şeklinde tanımlanmaktadır. Görüldüğü gibi birinci tanımda mektuplaşmadan başka bir şey kastedilmemekte, ikinci tanımda ise mektuplaşmayla beraber hocanın huzurunda bulunan öğrencisine yazıp vermesi de söz konusu olmaktadır. Bu farklılık daha sonra değinileceği üzere klasik hadis usûlü kitaplarındaki değişiklikten kaynaklanmaktadır.

Konuya dair literatür taraması yapıldığında hicri ilk üç asırda hadis istilahlarının doğuşu ve gelişimi ile ilgili müstakil bir eserde bu tahammül yoluna hadis usûlü kitaplarına nazaran biraz daha geniş bir şekilde yer verilmiştir.<sup>20</sup> Eserde birinci grup olarak semâ ve kıraat metotları incelendikten sonra ikinci grup olarak icâzet, münâvele ve mükâtebenin sözlük ve terim anlamları ve âlimlere göre bu metotların eksikliklerini gideren şartlara değinilmiştir. Süyûtî (ö. 911/1505) ve Koçyiğit'e (ö. 2011) dayanarak verilen tanımdan anlaşıldığı kadarıyla müellif, mükâtebe kavramıyla sadece yazışmayı kastetmektedir.<sup>21</sup> Müellife göre ilk üç asırda hadisin naklinde en yoğun şekilde semâ ve kıraat metotları kullanılmış ve en muteber olarak nitelenmiştir.<sup>22</sup> İcâzet, münâvele ve mükâtebe metotlarına ise "yazılı hadis metinlerinin hadis naklinde yaygın olarak kullanılmaya başlandığı hicri ikinci asrın başlarından itibaren, hadis taliplerine kolaylık sağlamak amacıyla müsaade edilmiştir"<sup>23</sup> Ayrıca yakın zamanda yapılan bir yüksek lisans tezinde tahammül yolu olarak kitâbet geniş bir şekilde incelenmiştir. Araştırma, hadis rivayetinde

<sup>19</sup> Naim, *Hadis Usûlü*, 422; Karataş, *Hadîs Rivâyet Tarihi*, 163.

<sup>20</sup> Ahmet Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi - Hicri İlk Üç Asır* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 72-78.

<sup>21</sup> Eserde verilen tanım şu şekildedir: "Şeyhin kendi mesmûatını veya hadislerinden bir kısmını yakında veya uzakta olan bir kimseye yazıp göndermesidir." Ayrıca Ahmet Yücel, dipnot olarak Süyûtî ve Koçyiğit dışında Ahmed Naim'i de (ö. 1938) zikretmiştir, fakat Ahmed Naim'in tanımı yukarıda zikrettiğimiz gibi farklıdır. Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 73.

<sup>22</sup> Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 72.

<sup>23</sup> Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 74.

kitâbet, hadis usûlunde kitâbet ve Kütüb-i Sitte’de kitâbet ile aktarılan rivayetler olmak üzere üç bölümde ele alınmıştır.<sup>24</sup>

Bu metot için ilk asırlarda “kitâb/kitâbe” ifadelerinin, daha sonraki dönemlerde ise değişime uğrayarak “mükâtebe” kullanımının yaygınlaşması bu ıstılahın tarihî gelişim sürecini tetkik etmeyi zorunlu kılmıştır. Burada, bu değişimin ne zaman ve nasıl olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır. Aynı zamanda ıstılahın taşıdığı anlamda bir değişimin olup olmadığı tetkik edilecektir. Sözü edilen terimin yaygın bir şekilde “mükâtebe” olarak zikredilmeye başlanması ilk asırlardaki eserlerde veya o zamana ait nakledilen sözlerde geçen “kitâb” ve “kitâbe” kelimelerinin anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Bunun en bariz örneği, Zührî’den nakledilen *کنا نکره الكتاب* veya *کنا نکره کتاب العلم* şeklindeki sözüdür.<sup>25</sup> Bu sebeple bahis konusu kullanımın doğuşu ve gelişimi incelenerek her dönemde nasıl anlaşıldığı izah edilmeye çalışılacaktır. Diğer taraftan ilk üç asırda bu tahammül yolu ile ilgili tartışmalara değinilip bunun ne kadar yoğun kullanıldığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Buna göre makalede kitâbe/mükâtebenin Hz. Peygamber zamanından itibaren hadis ilminin altın çağı olarak bilinen üçüncü asra kadar olan gelişimi

<sup>24</sup> Bk. Orhan Çinici, *Hadisin Tahammül ve Edâsı Bakımından Kitâbet* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018). Bu değerli çalışmada ilgili tanımlara yer verildiğinde bazı âlimlere göre kitâbetin sadece mektuplaşmadan ibaret olmadığı ifade edilmektedir. (Çinici, *Hadisin Tahammül ve Edâsı Bakımından Kitâbet*, 7). Ancak tez esnasında genelde sadece mektuplaşmadan bahsedilmiştir. Böylece zamanla kitâbetten mükâtebeye doğru ıstılahın değişmesine ve buna bağlı olarak ilk asırlarda kitâbe kelimesinin anlaşılma problemlerine pek fazla değinilmemiştir. Makalemizin esas aldığı konulardan birisi de budur.

<sup>25</sup> Abdürrezzâk es-San’ânî, *el-Musannef*, thk. Habîburrahmân el-A’zamî (Beirut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1403), 11/256; Ya’kub b. Süfyân Ebû Yûsuf el-Fesevî, *Kitâbü’l-Ma’rife ve’t-târîh*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî (Medîne: Mektebetü’l-Dâr, 1410), 1/641. İbrâhîm en-Nehaî’nin (ö. 96/714) ilmin hıfz yoluyla alındığı, sonradan kitâbete cevaz verildiği sözünde de “kitâbeden” bahsedilmektedir. Ebû Bekr Şemsü’l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *Usûlü’s-Serahsî*, thk. Ebü’l-Vefâ el-Efgânî (Haydarabad: Lecnetü’l-İhyâî’l-ma’ârifî’n-nü’mâniyye, 1372), 1/357.

incelenecektir. Bu inceleme temel hadis kitaplarında bulunan rivayetlerden hareketle yapılacaktır. Araştırmada değinilecek ikinci husus ise kitâbe/mükâtebe ıstılahının doğuşu ve gelişimidir. Son olarak söz konusu kavram ile ilgili kullanılan edâ sîgalarına da temas edilecektir.

## 1. Kitâbe/Mükâtebe'nin Tarihçesi

Kaynaklarda söz konusu kullanıma Hz. Peygamber zamanından itibaren farklı rivayetlerde rastlanılmaktadır. Bu rivayetler zaman dilimi açısından Hz. Peygamber'in kullanımları, sahâbe ve tâbiûnun birbirlerine mektuplar göndermesi ve sonraki nesillerde kullanımı olmak üzere üçe ayrılarak incelenecektir. Bununla birlikte her dönemdeki kullanılma gerekçesi üzerinde fikir yürütülecektir.

### 1.1. Hz. Peygamber'in Bir Kimseye Yazılı Bir Şey Göndermesi veya Yazdırıp Vermesi

Hz. Peygamber'in yazılı bir şey göndermesi veya yazdırıp vermesi sonraki âlimler için bu kullanımın geçerliliğine dair bir delil teşkil etmektedir. Yani Hz. Peygamber mektuplar göndererek farklı bölgelerdeki insanları İslam'a davet etmiş bazen de bu şekilde yazılı olarak dini hükümleri beyan etmiştir. Bundan hareketle sonraki asırlarda kitâbe/mükâtebe hadis öğrenme yolu genel olarak kabul görmüştür. Hz. Peygamber'in bu uygulamasından bazı örnekler şunlardır:

- Hz. Peygamber'in diğer ülkelerin krallarına mektup göndermesi.

Hadis kaynaklarımızda Hz. Peygamber'in komşu ülkelerin krallarına gönderdiği mektuplarından bahsedilir. Bunlar arasında en meşhur olan Pers (İran) ve Bizans krallarına gönderdiği mektuplardır. Hatta Buhârî (ö. 256/870) *Sahîh*'inde (بَابُ كِتَابِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى كِسْرَى وَقَيْصَرَ) başlığıyla bir bâb açmıştır.

Buhârî, zikredilen bâbta Hz. Peygamber'in Pers imparatoruna gönderdiği mektup hakkındaki rivayeti tahrîc etmiş,<sup>26</sup> ancak Bizans imparatoruna gönderilen mektup konusundaki rivayete burada yer vermemiştir. Bu rivayeti ise eserinin başka bir yerinde zikretmektedir.<sup>27</sup> Her iki rivayetin sahâbi râvisi de

<sup>26</sup> Buhârî, "Megâzî", 82.

<sup>27</sup> Buhârî, "Cihâd", 99.



İbn Abbâs'tır (ö. 68/687). Buna göre birinci rivayette İbn Abbâs şöyle demektedir: “Resûlullah (s.a.s), Abdullah b. Huzâfe es-Sehmî vasıtasıyla Kisrâ'ya (Pers imparatoru) mektubunu gönderdi.”

İkinci hadiste ise İbn Abbâs'ın sözleri şu şekildedir: “Resûlullah (s.a.s) Kayser'e (Bizans İmparatoru) yazdı.” Lafzî yapılan bu çeviride “yazdı” ile kastedilen tabii olarak mektuptur. İkinci cümlede ke-te-be fiilinin faili Hz. Peygamber olmasına rağmen okuma yazma bilmediği için bizzat kendisi yazmayıp mektubu bir kişiye yazdırdığı<sup>28</sup> anlaşılmaktadır.<sup>29</sup>

- Hz. Peygamber'in bazı kabilelere dînî hükümler içeren mektup göndermesi

Cüheyne kabilesine mensup olan Abdullah b. Ukeym'in (ö. 88/707) verdiği habere göre Hz. Peygamber Cüheyne'ye mektup göndererek ölen hayvanın derisinden yararlanılmasını yasaklamıştır.<sup>30</sup> Ancak Hz. Peygamber'den gelen ve İbn Abbâs (ö. 68/687) ile Meymûne'den (ö. 51/671) nakledilen ölen hayvanın derisi tabaklandıktan sonra faydalanılması gerektiğiyle ilgili rivayetler<sup>31</sup> bulunduğu için bu konuda fakihler ihtilafa düşmüşlerdir. Nitekim Râmhürmüzî (ö. 360/971) bu konuda Şâfiî (ö. 204/819) ve İshâk b. Râhûye (ö. 238/852) arasındaki tartışmayı nakletmektedir.<sup>32</sup> Buna göre Şâfiî tabaklamadan sonra derinin temiz olduğunu ve ondan faydalanabileceğini söyler. Fakat İshâk b. Râhûye, Abdullah b. Ukeym'in rivayetinin (yasaklayan rivayet) Meymûne'nin rivayetini nesh ettiğini söyleyince Şâfiî şöyle cevap vermiştir:

<sup>28</sup> Bu ifadede fiil, işin yapılmasına sebep olan kişiye nispet edilmekle akli mecaz söz konusudur. Akli mecazın farklı alâkaları bulunup bu durumda “sebebiyye alâkası” vardır. bk. İsmail Durmuş, “Mecaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 28/220.

<sup>29</sup> Muhammed Hamîdullâh hadis ve tarih kaynaklarına dayanarak Hz. Peygamber tarafından farklı emirlere ve ülkelerin ahalisine gönderilen mektupları bir araya toplamıştır. bk. Muhammed Hamîdullah, *Mecmûatü'l-vesâiki's-siyâsiyye li'l-'ahdi'ne-nebevi ve'l-hilafeti'r-râşide* (Beirut: Dâru'n-Nefâis, 1407), 107, 110, 135, 139, 144.

<sup>30</sup> Tirmizî, “Libâs”, 7.

<sup>31</sup> Tirmizî, “Libâs”, 7.

<sup>32</sup> Ebû Muhammed el-Hasen er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'i*, thk. Muhammed 'Acâc el-Hatîb (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1404), 452.

“Bu (Abdullah b. Ukeym’in rivayeti) kitaptır, diğeri (Meymûne’nin rivayeti) ise semâdır.”

Şâfiî burada semân daha üstün olduğunu ve tearuz bulunduğu yazılı olarak nakledilen hadisle değil sadece semâ hadisiyle ihticac edileceğini söylemek istemiştir. Bunu duyunca İshâk b. Râhûye Şâfiî’ye şöyle cevap vermiştir: “Hz. Peygamber Bizans ve Pers İmparatorluğuna yazmıştır ve bu Allah katında onlar için hüccet olacaktır.” Şâfiî bu cevabı duyunca susup hiçbir şey söyleyememiştir. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) de bu tartışmaya şahit olmuş ve ilk olarak İshâk b. Râhûye gibi Abdullah b. Ukeym’in hadisiyle amel etmiştir. Daha sonra ikisi yani İshâk b. Râhûye ve Ahmed b. Hanbel, Abdullah b. Ukeym’in hadisiyle ihticac etmeyi terk edip Meymûne’nin rivayetiyle ihticac etmeye başladılar. Fakat İshâk b. Râhûye ve Ahmed b. Hanbel’in bu hadisi terkinde kitâb yollu rivayetin hiçbir etkisi bulunmamaktadır. Onlar söz konusu hadisi senedi muzdarib olduğu için terk etmişlerdir.<sup>33</sup>

Öte yandan Buhârî de Abdullah b. Ukeym hakkında şu değerlendirmede bulunmuştur: “(Abdullah b. Ukeym) Hz. Peygamber’in zamanını idrak etti fakat onun sahih bir semâ bilinmiyor”<sup>34</sup> Mezkûr kayıttan anlaşıldığı üzere Buhârî bu durumda sahih semâ ifadesiyle ne Abdullah b. Ukeym’in rivayetini ne de mükâtebeyi kastetmiştir. Onun kastı Abdullah b. Ukeym’in sahâbî olup olmadığını göstermektir. Sahâbilikte Hz. Peygamber ile görüşme şartı olduğu için belki Buhârî söz konusu ifadesiyle Abdullah b. Ukeym’in Hz. Peygamber ile görüşmediğini beyan etmek istemiştir. İbn Hacer de sahâbeye dair telif etmiş olduğu eserinde Buhârî’nin bu ifadesini kullanmıştır.<sup>35</sup> Söz konusu ifadeyi mükâtebeye hamletmek zordur çünkü daha sonra görüleceği üzere Buhârî’nin kendisi *Sahîh’*inde mükâtebe yoluyla nakledilen hadisleri tahrîc etmiştir.

<sup>33</sup> Tirmizî, “Libâs”, 7; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsil*, 454.

<sup>34</sup> Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâ’îl el-Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr* (Hindistan: Dâiratu’l-Ma’ârifî’l-Osmâniyye, ts.), 5/39.

<sup>35</sup> Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi’s-sahâbe*, thk. Ali Muhammed Mü’avvad - Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1415), 4/155.

Hız. Peygamber, Amr b. Hazm (ö. 53/673) vasıtasıyla Yemen ahalisine gönderdiği bir mektupta ayrıntılı bir şekilde toprak mahsüllerinde, hayvanlarda ve maldaki zekâtın miktarını ve farklı hükümleri bildirmiştir.<sup>36</sup> Diğer bir rivayete göre ise Allah Resûlü (s.a.s), yine Yemen halkına gönderilen bir mektupta özel olarak baldaki zekâtın miktarı hakkında bilgi vermiştir.<sup>37</sup> Zekâtnâmeler dışında devlet başkanı olarak Hız. Peygamber farklı kişilere ve kabilelere iktâ<sup>38</sup> vermiştir. Özellikle hicri 9. yıldan sonra başka kabilelerden Medine'ye gelen kişilerin Hız. Peygamber'den yaşadıkları bölgelerdeki bazı arazilerin kendilerine verilmesini istedikleri nakledilmektedir. Hız. Peygamber bu iktânâmeleri bir kâtibe yazdırıp onlara vermiştir.<sup>39</sup>

- Hız. Peygamber'in bir kişiye vermek üzere hutbesini yazdırması

Hız. Peygamber Mekke'nin fethinde gerçekleşen meşhur olayda Yemen ehlinde biri olan Ebû Şâh'a vermek üzere "اكتبوا لأبي شاه - Ebû Şâh için yazın" diyerek hutbesini yazdırmıştır.<sup>40</sup> Burada yazdırma emri Hız. Peygamber'in kendiliğinden bir emri olmayıp Ebû Şâh'ın talebi üzerine gerçekleşmiştir. İlk başta zikredilen tanıma göre bu da kitâbe/mükâtebe metodunun bir çeşidi addedilebilmektedir. Aynı türden başka bir olayda Hız. Peygamber bir bölüğün komutanına bir mektup yazıp vermiş ve ona şöyle demiştir: "Şu yere ulaşmaya dek bu mektubu okuma." Komutan, zikredilen yere ulaştığında mektubu insanlara okumuş ve Hız. Peygamber'in emirlerini onlara bildirmiştir.<sup>41</sup> Bu

<sup>36</sup> Ebû Hâtim Muhammed el-Büstî İbn Hibbân, *Sahîhu İbni Hibbân-el-Müsnedü's-sahîh 'ale't-tekâsîm ve'l-envâ'*, thk. Mehmet Ali Sönmez - Halis Aydemir (Beirut: Dâru İbn Hazm, 2012), 7/664.

<sup>37</sup> Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 4/63.

<sup>38</sup> İktâ "terim olarak, devlet başkanı veya onun adına yetki kullanan merci tarafından özellikle arazi gibi taşınmaz mallarla maden ocağı ve benzeri tabii kaynakların mülkiyet (temlik), işletme (irfâk) yahut faydalanma (intifâ, istiğlâl) hak veya imtiyazlarının ya da bir bölgenin vergi gelirlerinin uygun gördüğü kimselere tahsisini ifade eder." Mustafa Demirci, "İktâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/43.

<sup>39</sup> Bazı örnekler için bk. Hamîdullah, *Mecmûatü'l-vesâiki's-siyâsiyye*, 129, 260, 311, 312.

<sup>40</sup> Buhârî, "Lükata", 7.

<sup>41</sup> Buhârî, "İlim", 7.

olay münâveleye örnek olabileceği gibi kitâbe metoduna da delâlet etmektedir.

Bu uygulama sadece İslam devletinin teşekkül ettiği Medine döneminde değil Mekke döneminde de kullanılmıştır. Hz. Peygamber Habeşistan'a hicret eden müslümanlarla Necâşî'ye yönelik bir mektup göndermiştir.<sup>42</sup> Zikredilen olaylardan hareketle Hz. Peygamber'in İslam'ı tebliğ etmesinde veya hükümlerini beyan etmesinde kitâbeyi/mükâtebeyi metot olarak kullanmış olduğu aşikârdır.<sup>43</sup>

## 1.2. Sahâbe ve Tâbiûnun Birbirlerine Mektuplar Göndermesi

Sahâbe birbirlerine veya sahâbe ile tâbiûn kendi aralarında hadisler içeren mektuplar göndermişlerdir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla genel olarak bu mektuplar soru veya talep üzerine olmaktadır. Aşağıda bunun örnekleri verilmektedir.

Kaynaklarda Mugîre b. Şu'be (ö. 50/670) ile Mu'âviye b. Ebî Süfyân (ö. 60/680) arasında böyle bir yazışmadan bahsedilmektedir.<sup>44</sup> Buhârî'nin rivayet ettiğine göre Mu'âviye, Mugîre'ye mektup göndererek ondan Hz. Peygamber'den duyduğu bir hadisi yazıp göndermesini istemiştir. Mugîre, söz konusu hadisi kâtibine yazdırıp Mu'âviye'ye göndermiştir.

Diğer bir rivayete göre Ziyâd b. Ebî Süfyân (ö. 53/673), Hz. Âişe'ye (ö. 57/677) mektup göndererek İbn Abbâs'ın rivayet ettiği bir hadis hakkında soru sormuştur.<sup>45</sup> Ayrıca İbn Abbâs, Abdullah b. Ebî Müleyke'ye (ö. 117/735) Hz. Peygamber'in kadı olarak bir kararını içeren mektup göndermiştir.<sup>46</sup> Rivayette Abdullah b. Ebî Muleyke'nin İbn Abbâs'a sorusu zikredilmese de böyle bir soru sorduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Abdullah b. Ebî Müleyke kadılık

<sup>42</sup> Hamîdullah, *Mecmûatü'l-vesâiki's-siyâsiyye*, 43.

<sup>43</sup> Hz. Peygamber'in yazmış olduğu farklı vesikalar için bk. M. Hanefi Palabıyık, "Cahiliye Dönemi ve İslam'ın İlk Yıllarında Okuma- Yazma Faaliyetleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2007), 45-46.

<sup>44</sup> Buhârî, "Ezân", 155; "Rikâk", 22.

<sup>45</sup> Buhârî, "Hac", 109.

<sup>46</sup> Buhârî, "Şehâdât", 20.

vazifesi icra etmekteydi<sup>47</sup> ve muhtemelen karşılaştığı bir sorunu ilimde otorite olan İbn Abbâs'a sormak istemişti. Zira Abdullah b. Ebî Müleyke, Abdullah b. Zübeyr tarafından kadı olarak Taif'e vazifelendirildiği zaman karşılaştığı sorunlarla ilgili İbn Abbâs'a bazı sorular sorma hususunda İbn Abbâs'tan müsaade istemişti. Bu konuda İbn Abbâs, İbn Ebî Müleyke'ye şu şekilde cevap vermiştir: “Evet, ne istersen bana yaz veya ne istersen bana sor.”<sup>48</sup>

Bu örneklerde görüldüğü gibi birinci asırda kitâbe/mükâtebeyi daha çok yönetici pozisyonunda olan veya önde gelen kişiler ile sahâbenin kendi aralarında kullandıkları müşahede edilmektedir. Geniş bir araştırmada bu duruma örnek olabilecek 46 isim tespit edilmiştir.<sup>49</sup> Dolayısıyla hicri ilk asırda bu metodun genel olarak hadis nakletmek ve rivayet etmek için yaygın olarak kullanılmadığı söylenebilir. Esasen mezkûr yöntem bu dönemde daha çok siyasi veya dînî hayatta bir sorunla karşılaşıldığı zaman otorite olan kişiye soru sormak için kullanılmıştır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra az da olsa bazı durumlarda yazışmaların asıl maksadı hadis nakletmek olmuştur. Böyle durumlarda mektup daha fazla rivayet içermekte veya bir konuda bilinen rivayetler nakledilmektedir. Bu uygulama ile irtibatlandırılacak 11 isim vardır.<sup>50</sup>

### 1.3. Sonraki Nesillerin Kitâbe/Mükâtebe Metodunu Kullanması

Kaynaklardaki bilgilere göre tâbiûn ve tebeu't-tâbiûnun kendi aralarında ve sonraki nesillerin birbirleriyle yaptıkları kitâbenin/mükâtebenin önceki kuşağa göre daha çok kullanıldığı söylenebilir. Hadislerin senedlerinde bulunan bilgilerden hareketle hicri birinci asrın sonu ile ikinci asırdan aşağıdaki örnekler verilebilir.

Müslim'in rivayetine göre hicri birinci asrın sonlarında vefat eden Abdullah b. Rabâh el-Ensârî (ö. 95/714) Abdülmelik b. Habîb Ebû İmrân el-Cevnî'ye

<sup>47</sup> Yûsuf b. Abdirrahmân Ebü'l-Haccâc el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992), 15/256.

<sup>48</sup> Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 6/24.

<sup>49</sup> Sait İnan, *Hicri Birinci Yüzyılda Hadis Kitâbeti* (Hz. Peygamber Sonrası) (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 228.

<sup>50</sup> İnan, *Hicri Birinci Yüzyılda Hadis Kitâbeti*, 229.

(ö. 128/746) hadis yazmıştır. Nitekim bu durum Müslim'in rivayetinin senesinde "...Ebû İmrân el-Cevnî dedi ki: Abdullah b. Rabâh el-Ensârî bana yazdı..."<sup>51</sup> ifadesiyle açık bir şekilde tasrih edilmiştir.

Aynı rivayet Hammâd b. Zeyd → Ebû İmrân el-Cevnî → Abdullah b. Rabâh → Abdullah b. Amr senediyle diğer bazı hadis kaynaklarında da yer almaktadır. Ahmed b. Hanbel ve Bezzâr'ın *Müsned*'lerinde, Müslim'de olduğu gibi, "ketebe ileyye" şeklinde tahammül yolu belirtilmiştir.<sup>52</sup> Fakat Sa'id b. Mansûr'un (ö. 227/842) *Sünen*'inde ve Nesâî'nin (ö. 303/915) *Sünen-i Kübrâ*'sında tahammül sîgası/lafzı olarak "ketebe ileyye" değil sadece "an" zikredilmektedir.<sup>53</sup> Anlaşılan o ki ya Hammâd b. Zeyd veya Hammâd ile mu-sanniflerin arasındaki râviler "ketebe ileyye" edâ sîgasını zikretmeyip kısaca "an" şeklinde nakletmişlerdir. Diğer bir husus ise buradaki "ketebe ileyye" edâ sîgasının mektuplaşma anlamına mı yoksa hazır buldukları yerde yazma anlamına mı geldiğidir. Biyografileri incelendiğinde iki râvinin ortak noktası olarak Basra şehri öne çıkmaktadır. Ebû İmrân Basralıdır,<sup>54</sup> Abdullah b. Rabâh ise aslında Medîneli olup Basra'ya sonradan gelip yerleşmiştir.<sup>55</sup> Ebû İmrân, Abdullah b. Rabâh ile bir savaşa katıldığını söylemektedir.<sup>56</sup> Dolayısıyla iki ihtimal de söz konusudur. Mektuplaşma ihtimali olduğu gibi, iki arkadaşın aynı yerde oldukları sırada yazmanın gerçekleştiği de bahis konusu olabilmektedir. Eğer yazma mektup olarak değil de ikisinin hazır bulduklarını yerde gerçekleştirilmiş olsaydı "ketebe li" şeklinde olan lafız ilk bakışta da-

<sup>51</sup> Müslim, "İlim", 2. İsnad şu şekildedir: حَدَّثَنَا أَبُو كَامِلٍ فَضَيْلُ بْنُ حُسَيْنِ الْجَحْدَرِيُّ، حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ زَيْدٍ، حَدَّثَنَا أَبُو عَمْرٍو قَالَ...  
رَبِّهِ، حَدَّثَنَا أَبُو عَمْرٍو الْجَوْنِيُّ، قَالَ: كَتَبَ إِلَيَّ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ رَبَاحِ الْأَنْصَارِيِّ أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَمْرٍو قَالَ...

<sup>52</sup> Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 11/405; Ebû Bekir Ahmed b. Amr el-Bezzâr, *el-Bahru'z-zehhâr - Müsnedü'l-Bezzâr* (Medîne: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 2009), 6/450.

<sup>53</sup> Sa'id b. Mansûr, *Sünenü Sa'id b. Mansûr*, thk. Sa'd b. Abdillâh Âli Humeyyid (Riyad: Dâru's-Sumay'î, 1997), 1/164; Ahmed b. Ali en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Hasan Abdülmun'im Şelebî (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 7/290.

<sup>54</sup> Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1982), 5/255.

<sup>55</sup> Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 14/487.

<sup>56</sup> Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Hindistan: Matba'atu Dâirati'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye, 1326), 5/207.

ha münasip olurdu. Kütüb-i Sitte içerisinde yaptığımız araştırmada “ketebe lî” lafzına sadece üç durumda rastlanmıştır.<sup>57</sup> Bu üç durumda sahâbî olan el-‘Addâ b. Hâlid (ö. 100/718), Abdullah b. Amr b. el-Âs (ö. 65/684) ve Züheyr b. Ükayş kabilesinden bir kişi Hz. Peygamber’den aldıklarını “ketebe lî” ifadeleriyle göstermişlerdir. Fakat sadece el-‘Addâ’nın sözünde onun yazdırma esnasında orada hazır bulunduğu neticesine varılabilir, çünkü bu rivayette bir satın alma akdi söz konusudur. Diğer iki durumda ise böyle bir hususun kesin olduğu söylenemez. “Li” edatının asıl anlamı ihtisastır, yani bu sözü (ketebe lî) söyleyen kişiye özel olarak yazdırılmıştır, demektir. Ancak yazdırma esnasında öğrencinin orada olup olmadığı konusunda bir açıklık belirtmemektedir. Dolayısıyla talebenin bulunduğu mekân açısından “ketebe ileyye” ve “ketebe lî” şeklinde iki lafız arasında bir fark olduğu söylenemez.

Hicri ikinci asrın başından kitâbeye delâlet eden şu örnek verilebilir. Kaynaklardaki senedlerine göre Nâfi’ (ö. 116/734), Eyyûb es-Sahtiyânî’ye (ö. 131/749) bazı hadislerini kitâbe metoduyla rivayet etmiştir. İbn Ca’d *Müsned*’inde, bir hadisin senedindeki ilgili kısım olan Eyyûb ile Nâfi’ arasındaki edâ sîgasını “ketebe ileyye” şeklinde kaydetmiştir.<sup>58</sup> Söz konusu hadisi Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) *el-Kifâye* adlı kitabında zikredip yine Eyyûb’un, Nâfi’den hadisi kitâbe yoluyla aldığını belirtmiştir. Hatta hadisin nakil şeklinin kitâbe olduğu zikredildikten sonra, yemin ifadesi de ziyâde olarak bulunmaktadır.<sup>59</sup> Bu yemin lafzının neden ve hangi anlamda kullanıldığını tahmin etmek güçtür. Mezkûr hadisi aynı sened ile Tirmizî de *Sünen*’inde tahrîc etmiştir. Fakat o, Eyyûb ile Nâfi arasındaki edâ sîganı “an” şeklide vermektedir.<sup>60</sup> Uzak ihtimal olsa da Eyyûb bu hadisi kitâbeden sonra semâ olarak da almış olabilir, fakat daha yakın olan ihtimal, bu hadisi sadece kitâbe yoluyla

<sup>57</sup> Buhârî, “Buyû’”, 19; Tirmizî, “Da’vât”, 95; Nesâî, “Kismü’l-fey”, 1.

<sup>58</sup> Ali b. Ca’d el-Cevherî, *Müsned*, thk. Âmir Ahmed Hâyardar (Beyrut: Muessesetü Nâdir, 1410), 183. Senedin ilgili kısmı şu şekildedir: عَنْ أَيُّوبَ قَالَ: كَتَبَ إِلَيَّ نَافِعٌ،  
عَنِ ابْنِ عُمَرَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ...

<sup>59</sup> Ebû Bekir Ahmed b. Alî Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi’r-rivâye*, thk. Ebû Abdillâh es-Sevrakî - İbrâhîm Hamdi el-Medenî (Medîne: el-Mektebetü’l-‘İlmiyye, ts.), 342. Bu yemin ifadesi şu şekilde geçmektedir: حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ، أَخْبَرَنَا أَيُّوبُ  
السُّخْتِيَانِيُّ، قَالَ: كَتَبَ إِلَيَّ وَاللَّهِ نَافِعٌ أَنَّ ابْنَ عُمَرَ...

<sup>60</sup> Tirmizî, “Edeb”, 9.

almış olması ve bunu Tirmizî veya senedinde bulunan bir râvînin belirtmesi veya açıklamaya gerek duymamasıdır. Basralı Eyyûb ile Medine’de ve Mısır’da ikamet eden Nâfi farklı bölgelerden olmasına rağmen Eyyûb, Nâfi’nin en iyi öğrencilerindedir ve ondan çokça hadis rivayet etmiştir.<sup>61</sup> Talebeliğe medar olan görüşmenin (likâ) nerede ve ne zaman gerçekleştiği hususunda net bir bilgi olmasa da Eyyûb 40 defa hacca gittiği için<sup>62</sup> büyük ihtimalle Mekke veya Medine’de gerçekleşmiştir. Tespit edilebildiği kadarıyla Eyyûb’un Nâfi’den onlarca rivayeti içerisinde sadece söz konusu bu rivayet ile başka iki rivayetin daha kitâbe yöntemiyle alındığı senedlerde açık bir şekilde tasrih edilmiştir.<sup>63</sup>

Eyyûb es-Sahtiyânî’nin diğer bir hocasından da kitâbe yoluyla rivayet aldığına dair kaynaklarda bilgiye rastlanmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Eyyûb’un, Ya’lâ b. Hakîm’den (ö. 130/748) tek bir rivayeti vardır. Bu rivayeti Eyyûb’un öğrencilerinden iki kişi nakletmiştir. İsmail b. Uleyye’nin (ö. 193/809) rivayetinde *عَنْ أَبِي يُونُسَ، عَنْ يَعْلَى بْنِ حَكِيمٍ* şeklinde “an” edâ sığası kullanılmıştır.<sup>64</sup> Hammâd b. Zeyd’in (ö. 179/795) rivayetinde ise *عَنْ أَبِي يُونُسَ، قَالَ: كَتَبَ إِلَيَّ يَعْلَى بْنُ حَكِيمٍ* lafzıyla Eyyûb, Ya’lâ’dan tahammül yolunun açık bir şekilde kitâbe olduğunu belirtmektedir.<sup>65</sup> Ya’la b. Hakîm, Eyyûb’un arkadaşı ve muasırı olduğu için Eyyûb’un ondan başka rivayetinin olmaması normaldir. Fakat ikisi Basra’da ikamet ettiklerine ve aynı zamanda arkadaş olduklarına göre<sup>66</sup> buradaki “kitâbe”nin “yazışma” anlamında olma ihtimali düşüktür. Kuvvetle muhtemel Ya’lâ, hadisi yazıp Eyyûb’e vermiştir.

<sup>61</sup> İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 1/399.

<sup>62</sup> Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm ve vefeyâtu’l-meşâhîr ve’l-a’lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 2003), 3/619.

<sup>63</sup> Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 1/317; Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fi’l-ehâdis ve’l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrut: Dâru’t-Tâc, 1989), 3/485.

<sup>64</sup> Müslim, “Buyû’”, 113; Nesâî, “Müzâra’a”, 2.

<sup>65</sup> Müslim, “Buyû’”, 113; Nesâî, “Müzâra’a”, 2.

<sup>66</sup> Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 3/570.



Hemen hemen aynı zaman diliminde Hişâm ed-Destuvâî'nin (ö. 154/771) kendi hocası olan Yahyâ b. Ebî Kesîr'den (ö. 130/748) birden fazla hadisi kitâbe yoluyla aldığı müşahede edilmektedir. Hişâm'ın, Yahyâ b. Ebî Kesîr'den olan onlarca rivayeti içerisinde en az üç farklı rivayetinde "ketebe ileye" şeklinde tahammül yolu özellikle belirtilmektedir. Rivayetlerin birisini Buhârî<sup>67</sup> diğerlerini ise Müslim<sup>68</sup> *Sahîh*'lerinde tahrîc etmişlerdir.

Buna ilaveten Leys b. Sa'd (ö. 175/791) ve Ca'fer b. Rab'î'nin (ö. 136/753) Hişâm b. Urve'den (ö. 145/762);<sup>69</sup> Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) Kesîr b. Abdillâh el-Müzenî'den (ö. 160/777)<sup>70</sup> kitâbe yoluyla hadisler aldıkları verilen edâ sîgalarından hareketle açık bir şekilde görülmektedir.

Bazen herhangi bir senedin sadece bir halkasında değil, iki halkasında da onun kitâbe/mükâtebe yoluyla rivayet edildiği net bir şekilde görülmektedir. Buna örnek olarak Buhârî'nin *Sahîh*'inde yer verdiği şu hadis zikredilebilir:<sup>71</sup>

حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ، عَنِ اللَّيْثِ، عَنْ يَزِيدَ، أَنَّ ابْنَ شِهَابٍ، كَتَبَ إِلَيْهِ أَنَّ عُيَيْدَ اللَّهِ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ، أَخْبَرَهُ عَنْ أَبِيهِ، أَنَّهُ كَتَبَ إِلَى ابْنِ الْأَزْمِ، أَنْ يَسْأَلَ سُبَيْعَةَ الْأَسْلَمِيَّةَ، كَيْفَ أَفْتَاهَا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ فَقَالَتْ: «أَفْتَانِي إِذَا وَضَعْتُ أَنْ أُكْبِحَ»

Buhârî (ö. 256/870) → Yahyâ b. Abdillâh b. Bükeyr (ö. 231/846) → Leys b. Sa'd (ö. 175/791) → Yezîd b. Ebî Habîb (ö. 128/746) ⇒<sup>72</sup> İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) → Ubeydullah b. Abdillâh (ö. 94/713) → Abdullah b. Utbe (ö. 74/693) ⇒ Ömer b. Abdillâh b. el-Erkam (ö. 91/710) → Subey'a bt. el-Hâris (ö. ?) senedinde iki defa mükâtebe metodu görünmektedir. Buna göre, Yezîd, Zührî'den ve Abdullah b. Utbe, İbnü'l-Erkam'dan rivayeti kitâbe/mükâtebe yoluyla almışlardır.

Buhârî, hocası Muhammed b. Beşşâr'dan (ö. 252/866) bizzat işitmeyip kitâbe/mükâtebe yoluyla aldığı bir hadise *Sahîh*'inde yer vermiştir.<sup>73</sup> Nitekim

<sup>67</sup> Buhârî, "Ezân", 22.

<sup>68</sup> Müslim, "Nikâh", 37; Müslim, "Talâk", 18.

<sup>69</sup> Buhârî, "Bed'ü'l-Halk", 11; "Menâkıbu'l-Ensâr", 20; 24; Hatîb, *Kifâye*, 343.

<sup>70</sup> Hatîb, *Kifâye*, 343.

<sup>71</sup> Buhârî, "Talâk", 39.

<sup>72</sup> Kitâbe/Mükâtebe'nin olduğu yerler bu ok şekliyle gösterilmiştir.

<sup>73</sup> Buhârî, "Eymân ve'n-Nüzûr", 15.

rivayete Buhârî şu şekilde başlamaktadır: كُتِبَ إِلَيَّ مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ Buhârî'nin bazı nüshalarında<sup>74</sup> ise كُتِبَ إِلَيَّ مِنْ مُحَمَّدِ بْنِ بَشَّارٍ şeklinde meçûl kalıbıyla verilmiştir. Her iki durumda da kesin olan, Buhârî'nin bu hadisi Muhammed b. Beşşâr'dan kitâbe/mükâtebe yoluyla almasıdır.<sup>75</sup>

Görüldüğü gibi hicri ikinci asrın başlangıcında kitâbe/mükâtebe metodu daha çok kullanılmaya başlanmıştır. Böylece Fuad Sezgin'in ileri sürdüğü gibi<sup>76</sup> Zührî'nin “كنا نكره كتاب العلم حتى أكرهنا عليه هؤلاء الأمراء فرأينا أن لا نمنعه أحدا من المسلمين” meşhur sözündeki “kitâb” kelimesinin kitâbe/mükâtebe olarak anlaşılması mümkün gözükmemektedir. Gregor Schoeler, Fuad Sezgin'in bu cümleyi mezkûr şekilde anlamasına karşı çıkmıştır. Schoeler'e göre bağlam, kitâb ve kitâbe şeklindeki kelimenin anlaşılmasında büyük rol oynamaktadır. Ona göre bazı yerlerde “kitâb” ve “kitâbe” “sadece yazmak suretiyle gerçekleştirilen yetkisiz (semâ ve kıraat olmaksızın) rivayet yöntemi olarak tanımlanabilir.”<sup>77</sup> Ancak ona göre كره الكتاب şeklindeki ifade bu yönde yorumlanamaz, doğru olan ise hadislerin yazılması şeklide yorumlanmasıdır. Gregor Schoeler bu iddiasını desteklemek için birkaç örnek daha vermektedir.<sup>78</sup> Schoeler'in dediği gibi bağlam çok önemlidir. Dolayısıyla Zührî'nin yukarıdaki sözünün de bağlamını araştırmamız gerekmektedir. Hişâm b. Abdilmelik (ö. 125/743), Zührî'den kendi oğullarına hadis öğretmesini istemiştir. Anlaşılan o ki Zührî'nin hadis meclislerinde o zamana kadar ders halkalarında hadisler ders esnasında yazılmayıp semâ veya kıraat

<sup>74</sup> Yunîni rivayetini esas alan Sultâniyye baskısının kenarında bu ihtilafa işaret edilmiştir. bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâ'îl el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh* (Beyrut: Dâru Tavkî'n-Necât, 1422), 8/137.

<sup>75</sup> Kütüb-i Sitte'de kitâbe metoduyla nakledilen 89 rivayet tespit edilmiştir. Daha fazla bilgi için bk. Çinici, *Hadisin Tahammül ve Edâsi Bakımından Kitâbet*, 67-72. Bu makalede bütün rivayetleri zikretme gayesi güdülmemiştir. Ancak bu şekilde olan rivayetlerin belli bir zaman dilimine has olmadığı ve birinci asrın sonundan üçüncü asra kadar dağıldığı gösterilmeye çalışılmıştır. Bunu yaparken Kütüb-i Sitte dışındaki kaynaklara da müracaat edilmiştir.

<sup>76</sup> Fuad Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'arabî* (Riyad: Câmi'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1991), 1/141.

<sup>77</sup> Gregor Schoeler, “Sözlü Tora ve Hadis: Rivâyet, Yazım Yasağı, Redaksiyon”, çev. Hüseyin Akgün, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 6/1 (2008), 151.

<sup>78</sup> Schoeler, “Sözlü Tora ve Hadis: Rivâyet, Yazım Yasağı, Redaksiyon”, 151.

yöntemiyle nakledilmektedir. Ancak Zührî, Hişâm'ın isteği üzerine onun oğulları için hadis öğretiminde bir değişim gerçekleştirmiştir. Bunu Zührî şu şekilde açıklar:

اسْتَكْتَبَنِي الْمَلُوكُ فَأَكْتَبْتُهُمْ، فَاسْتَحْبَبْتُ اللَّهَ إِذْ كَتَبْتُهَا الْمَلُوكَ أَلَّا أَكْتُبَهَا لِعَبِيدِهِمْ

“Yöneticiler bana yazdırmamı istediler, ben de onlara yazdırdım. Dolayısıyla bunu sadece yöneticilere yazdığım halde başkalarına yazmasaydım Allah’tan utanırdım.”<sup>79</sup>

Metinden anlaşıldığına göre Zührî nezdinde bir pişmanlık söz konusudur ve sonra da sadece Hişâm'ın oğullarına değil herkese bu şekilde hadis öğretmeye başlamıştır. Hişâm'ın oğullarının bizzat kendileri hadisleri Zührî'den yazmışlar mıdır, yoksa o, bir kâtime yazdırıp onlara vermiş midir sorusuna cevap aradığımızda, iki ihtimalin de söz konusu olduğu söylenebilir. Nitekim bir rivayette şu bilgi geçmektedir:

هشامُ بْنُ عَبْدِ الْمَلِكِ سَأَلَ الزُّهْرِيَّ أَنْ يُبَيِّنَ عَلَيَّ بَعْضَ وَلَدِهِ، فَدَعَا بِكَاتِبٍ فَأَمَلَى عَلَيْهِ أَرْبَعَ مِائَةِ حَدِيثٍ، ثُمَّ خَرَجَ الزُّهْرِيُّ مِنْ عِنْدِ هِشَامٍ قَالًا: أَيْنَ أَنْتُمْ يَا أَصْحَابَ الْحَدِيثِ: فَحَدَّثْتُهُمْ بِتِلْكَ الْأَرْبَعِ مِائَةِ حَدِيثٍ، ثُمَّ أَقَامَ هِشَامٌ شَهْرًا أَوْ نَحْوَهُ، ثُمَّ قَالَ لِلزُّهْرِيِّ: إِنَّ ذَلِكَ الْكِتَابَ الَّذِي أَمَلَيْتَ عَلَيْنَا قَدْ صَاحَ. قَالَ: فَلَا عَلَيْنَاكَ إِذْ عِ بِكَاتِبٍ. فَدَعَا بِكَاتِبٍ فَحَدَّثَهُ بِالْأَرْبَعِ مِائَةِ حَدِيثٍ، ثُمَّ قَابَلَ هِشَامًا بِالْكِتَابِ الْأَوَّلِ فَإِذَا هُوَ لَا يُعَادِرُ حَرْفًا وَاحِدًا

“Hişâm b. Abdilmelik, Zührî'den bazı oğullarına yazdırmasını istemiş. Zührî de bir kâtime çağırıp ona 400 hadisi yazdırmıştır...”<sup>80</sup>

Öyle anlaşılıyor ki bu olaya kadar semâ ve kiraate önem veren Zührî bu olaydan sonra yazıya dayanan nakil yollarını da sıkça kullanmaya başlamıştır. Nitekim öğrencilerinden biri şunu söyler:

كُنَّا لَا نَطْمَعُ أَنْ نَكْتُبَ عِنْدَ الزُّهْرِيِّ، حَتَّى أَكْرَهَ هِشَامُ الزُّهْرِيَّ، فَكَتَبَ لِنَبِيهِ، فَكَتَبَ النَّاسُ الْحَدِيثَ

“Hişâm, Zührî'yi zorlayınca kadar biz, onun derslerinde yazmaya tamah etmezdik. Zührî, Hişâm'ın oğulları için yazdı, sonra insanlar da ondan hadisi yazdı.”<sup>81</sup>

<sup>79</sup> Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilmî ve fadlihi* (Demmam, Suudi Arabistan: Dâr İbnu'l-Cevzî, 1994), 1/334.

<sup>80</sup> Fesevî, *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-târih*, 1/640.

Zühri, Hişâm b. Abdilmelik ve oğullarıyla olan münasebetinden önce Ömer b. Abdilazîz'in (ö. 101/720) emriyle sünenleri defter defter yazdığını ve farklı bölgelere gönderdiğini haber vermektedir.<sup>82</sup> Dolayısıyla onun Hişâm'ın zamanına kadar hiç hadis yazmadığı söylenemez. Hafızayı desteklemek amacıyla Zührî dışında da birçok kişinin yazdıkları bilinmektedir. Ondan önce vefat eden İbrâhim en-Nehâî ilmin hıfz yoluyla alındığını sonradan kitâbete cevaz verildiğini söylemektedir.<sup>83</sup> Nehâî'nin bu sözü önceden hiç yazmadıkları şeklinde anlaşılmalıdır. O, hadis meclislerinde, ders esnasında hıfza dayandıklarını fakat “*unutma ve tembellikten dolayı*” ondan sonra orada bile kitâbeti kullandıklarını bildirmektedir. Dolayısıyla derslerin mahiyetinin değişimi Zührî'ye özel bir durum olmayıp farklı âlimlerde de aynı şekilde gerçekleşmiştir. Hatta diğer bir habere göre Zührî, kendisine getirilen bir kitâbı inceledikten sonra onu öğrenciye okumadan (semâ) ve okutmadan (kıraat) kendisinden rivayet etmesine izin verirdi.<sup>84</sup>

Dolayısıyla Zührî'nin mezkûr sözü, Schoeler'in anladığı gibi sadece hadislerin yazılması değil de hadis naklinde yazının kullanılması şeklinde anlaşılabilir. Ne var ki Fuad Sezgin'in yorumladığı gibi sadece kitâbe/mükâtebe biçiminden daha geniş bir şekilde anlaşılması daha isabetli olacaktır. Yani kitâbe/mükâtebe dışında, münâvele, icâzet ve î'lâm gibi yazının kullanıldığı metotların da bu sözüne dâhil edilmesi mümkündür. Kanaatimizce Fuad Sezgin ketebe veya kitâbe şeklinde gördüğü her kelimeyi mükâtebe olarak yorumlamasında biraz aşırı gitmiştir. Hatta bazen metinde olmayan şeyleri

<sup>81</sup> Ebû Nu'aym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 3/363.

<sup>82</sup> İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-îlmi ve fadlihi*, 1/331. Bu rivayet bir râvinin tanınmamasından dolayı ihtiyatla karşılanmıştır. bk. Ali Albayrak, *Buhârî'nin Kaynakları ve Fuad Sezgin* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 39; Mustafa Tatlı, *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti (75-135/694-753 Yılları)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 456.

<sup>83</sup> es-Serahsî, *Usûl*, 1/357.

<sup>84</sup> Ebû Bekir Ahmed İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr – Târîhu İbn Ebî Hayseme*, thk. Salâh b. Fethî Helel (Kahire: el-Fârûku'l-hadîse, 2004), 2/251.

muhtemelen sehven metindeymiş gibi vermektedir. Fuad Sezgin meşhur eseri GAS'da bir metni şu şekilde vermektedir:

وقال أبو داود السجستاني علي بن المبارك كان عنده كتابان ليحيى بن كثير: أحدهما كتاب سماع والآخر كتاب إرسال (قلت لعباس العنبري كيف كان كتاب الإرسال؟ قال: الذي كان عند وكيع وسنده عن علي بن يحيى عن عكرمة وكان الناس يكتبون كتاب السماع مكاتبة، (أي يشيرون إلى ذلك بعبارة كتب إلي)<sup>85</sup>

“Ebû Dâvûd es-Sicistânî (öl. 275/888): “Alî b. el-Mubârek (öl. takriben hicri 200) Yahyâ b. Kesîr’in, birini kendisinden işittiği (Kitâbu semâ’) ve diğeri işitmediği (Kitâbu irsâl) iki kitabına sahipti. Ben, Abbâs el-‘Anberî’ye (öl. 246/860) Kitâbu irsâl’in nereden tanınacağını sorduğum zaman, ‘Kitâbu irsâl’in rivayeti Vâkıdî’de<sup>86</sup> ‘an ‘Alî ‘an Yahyâ ‘an ‘İkrime, şeklinde bulunuyor; Kitâbu semâ ise genel olarak (ke-tebe ileyye ifadesiyle) mükâtebe tarzında rivayet edilir cevabını aldım” demektedir.”<sup>87</sup>

Sezgin bu alıntı için Su’âlâtü’l-Âcurrî ve Tehzîbu’t-Tehzîb olmak üzere iki kaynak vermekte ve aynı zamanda Buhârî’nin Kaynakları isimli kendi araştırmasına işaret etmektedir. Mezkûr kaynaklar incelendiğinde altı çizili kelime yani “mükâtebeten” şeklinde olan cümlelerin son kelimesinin mevcut olmadığı görülmektedir.<sup>88</sup> Buna ilaveten işaret ettiği kendi araştırmasında bile bu kelime yer almamakta ve aynı alıntıyı şu şekilde yapmaktadır:

“Abû Dâvûd as-Sicistânî (öl. 275) “‘Alî b. al-Mubârak’in yanında Yahyâ b. Abî Kasîr (öl. 129) e âid Kitâbı samâ’ ve Kitâb irsâl diye iki kitap vardı. ‘Abbâs al-Anbarî (öl. 246)’ye: Kitâb al-irsâl’i nasıl tanyacağız? diye sordum: - Wakî’in kitabında ‘Ali-

<sup>85</sup> Fuad Sezgin, *Târîhu’t-tûrâsi’l-‘arabî* (Riyad: Câmi’atu’l-İmâm Muhammed b. Su’ûd el-İslâmiyye, 1991), 1/148. krş. Fuat Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums, Band I: Qur’ânwissenschaften, hadîth, Geschichte, Fiqh, Dogmatik, Mystik. Bis ca. 430 H* (Brill, 1996), 81.

<sup>86</sup> Vakîdî ismi mütercim tarafından yanlışlıkla kullanılmıştır. GAS’daki isim Wakî’ ve diğer kaynaklarda da aynı şekildedir. Dolayısıyla çeviride Vekî olması lazımdır.

<sup>87</sup> Prof. Dr. Ali Dere’nin çevirisiyle. bk. Fuad Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar* (Ankara: Otto Yayınları, 2019), 47.

<sup>88</sup> Ebû Ubeyd el-Âcurrî, *Su’âlâtü’l-Âcurrî* (Mekke: Mektebetü Dâru’l-İstikâme, 1997), 1/407; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 21/114; Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü’t-Tehzîb* (Hindistan: Matba’atu Dâirati’l-Me’ârifî’n-Nizâmiyye, 1326), 7/376.

*Yahyâ-İkrime senediyle almış oldukları, Kitâb al-irsâl'i gösterir. Halk Kitâb as-samâ'ı yazardı, cevabını verdi" demektedir.*"<sup>89</sup> Doğru ve kaynaklara uygun olan tercüme de budur. Dolayısıyla GAS'daki aynı alıntıda "mükâtebeten" şeklindeki ifadenin nereden geldiği anlaşılmamaktadır.

Buna göre ilk asırlardaki metinlerde "kitâbe" ve "ketebe" şeklindeki ifadenin anlaşılması için bağlam ön plana çıkmaktadır. Birinci asrın sonuna kadar yazı, genel olarak hadislerin muhafazasında önemli rol oynamıştır. Fakat birinci asrın sonu ile ikinci asrın başlangıcından itibaren sadece hadislerin muhafazasında değil hadislerin intikalinde olan rolü de önem kazanmıştır.

Hicri ikinci asrın başlangıcında hadisler daha yoğun bir şekilde yazılmaya başlandı. Semâ ve kıraat metotlarının önemli gayelerinden biri ise yazıdan kaynaklanan hataları tashih etmektir. Dolayısıyla bu metotların ortaya çıkmasında yazının yeteri kadar gelişmemiş olması en önemli sebeplerden biridir.<sup>90</sup> İcâzet ve münâvele metotları da hadislerin yazılması ile çok ilintilidir, çünkü her iki metotta önceden yazılan bir malzeme bulunmaktadır ve bu malzeme söz konusu metotlarla öğrenciye verilmektedir. Kitâbe veya mükâtebede ise durum biraz farklıdır. Yukarıda görüldüğü gibi kitâbe metodu sahâbe döneminden itibaren kullanılmıştır ve ondan sonraki dönemlerde daha fazla kullanılması için önemli iki sebep vardır: Birincisi genişleyen İslam coğrafyası, ikincisi Zühri örneğinde olduğu gibi öğrencilere kolaylık sağlamasıdır.<sup>91</sup>

## 2. İstılah Olarak Kitâbenin/Mükâtebenin Doğuşu ve Gelişimi

Kitâbe, hadis öğrenim ve öğretim faaliyetlerinde metot olarak erken dönemden itibaren kullanılmaktadır. Fakat ıstılahın ortaya çıkması ve diğer tahammül yollarından ayrı bir metot olarak yerleşmesi zaman içerisinde olmuştur. Fuad Sezgin'e göre *هو كتاب* şeklindeki ifade kitâbeye/mükâtebeye delâlet edebilir. Söz konusu görüşü dikkate aldığımızda tespit edilebildiği kadarıyla bu ifadeyi ilk olarak Şu'be'nin (ö. 160/777) kullandığı söylenebilir.

... قَالَ شُعْبَةُ: مُجَاهِدٌ عَنْ عَلِيٍّ، وَعَطَاءٌ عَنْ عَلِيٍّ؛ إِنَّمَا هُوَ كِتَابٌ...

<sup>89</sup> Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* (İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1956), 61.

<sup>90</sup> Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 48.

<sup>91</sup> Yücel, *Hadis Tarihi*, 48.

“Şu’be dedi ki: Mücâhid’in Alî’den (rivayetleri) ve Atâ’nın Alî’den (rivayetleri) kitaptandır.”<sup>92</sup> Bu durumda kesin bir şekilde rivayetlerin kitâbe/mükâtebe yoluyla olduğu söylenemez çünkü bu ifade münâvele ve vicâdeye de delâlet edebilmektedir.

Araştırmalarımızın ortaya çıkardığı neticeye göre kitâbe kelimesini istilâh anlamıyla ilk kullanan kişi Leys’in kâtibi olan Ebû Sâlih Abdullah b. Sâlih el-Cühenî’dir (ö. 222/837). Hatib el-Bağdâdî, Ebû Sâlih’e kadar kendi senediyle şu haberi nakletmektedir:

... يَقُولُ: سَمِعْتُ أَبَا صَالِحٍ , يَقُولُ: سَمِعْتُ اللَّيْثَ بْنَ سَعْدٍ , يَقُولُ: أَنَا بِنُ أَبِي عُثْمَانَ عَبْدُ الْحَكَمِ بْنِ أُعَيْنٍ هَذَا الْكِتَابِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ الْعُمَرِيِّ , مَحْتَمُومًا بِحَافِيهِ: «وَمَا يَسْمَعُ اللَّيْثُ مِنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ , وَإِنَّمَا رَوَيْتُهُ عَنْهُ كِتَابَةً»

“Leys, Abdullah b. Ömer’den sema etmeyip (Leys’in) ondan rivayeti kitâbedir.”<sup>93</sup> İhtimal olarak bu yorumun Ebû Sâlih’e ait olmayıp Hatib’e kadar senedde bulunan râvilerden birisine ait olduğu söylenebilir. Fakat Ebû Sâlih’in yorumu olarak kabul etmek daha uygundur, çünkü Leys’i en iyi tanıyan odur.

Tespit edilebildiği kadarıyla mükâtebe kelimesini istilâh anlamıyla ilk kullanan kişi ise Râmhürmüzî’nin hocası Hüseyin b. Muhammed eş-Şerîkî’dir (ö. ?-300/912). Râmhürmüzî ve Hatib el-Bağdâdî, Hüseyin’in şu sözlerini zikrederler:

سَأَلْتُ أَحْمَدَ بْنَ مَنْصُورٍ عَنْ ذَلِكَ - يَعْنِي الْأَخْبَارَ - عَنِ الْمَكَاتِبَةِ، فَقَالَ: أَحْبَبْتُ إِلَيْهِ أَنْ يَقُولَ: كَتَبَ إِلَيَّ فُلَانٌ، ثِنَّا فُلَانٌ

Hüseyin dedi ki: “Ahmed b. Mansûr’a (ö. 265/870) bunu yani mükâtebe yoluyla alınan haberleri sordum. O dedi ki: (Râvinin) şu şekilde demesi bana en sevimlidir: Falanca bana yazdı, falanca bize tahdis etti/bildirdi.”<sup>94</sup>

Usûl kitaplarına geçmeden önce rivayet kitaplarında bu konu ile ilgili söylenenleri incelemek gerekmektedir. Buhâri *Sahîh’*inde kıraat ve arz metoduna cevaz veren âlimleri zikrettikten sonra şöyle bir bâb açmıştır:

بَابُ مَا يُذَكَّرُ فِي الْمَنَاوِلَةِ، وَكِتَابِ أَهْلِ الْعِلْمِ بِالْعِلْمِ إِلَى الْبُلْدَانِ

<sup>92</sup> İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu’l-kebîr*, 1/202.

<sup>93</sup> Hatib, *Kifâye*, 344.

<sup>94</sup> Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl*, 449; Hatib, *Kifâye*, 342.

“Münâvele ve ilim ehlinin ilmi yazarak farklı bölgelere göndermesi konusunda zikredilenler.”<sup>95</sup>

Bu başlıkta kitâb kelimesi fiilin masdarı olup yazma anlamındadır.<sup>96</sup> Buhârî bâbın altında iki olay zikretmektedir. Bunlar Hz. Osman’ın Mushaf’ı farklı bölgelere göndermesi ve yukarıda zikrettiğimiz Hz. Peygamber’in bir komutana mektup vermesi olayıdır. Ondan sonra Buhârî senedli olarak iki rivayet vermektedir. Rivayetlerin birincisi Hz. Peygamber’in Kısra’ya gönderdiği mektuptur, ikincisi ise Hz. Peygamber’in bir mektubu yazarken onu mühürlemesidir. Buhârî mühürleme rivayetiyle belki de kitâbenin mühürlenmesi veya icâzetli olması gerektiğini vurgulamıştır.<sup>97</sup> Bâbın başlığında verilen muallak ve senedli rivayetlerden anlaşılan o ki Buhârî nezdinde münâvele ile kitâbe aynı derecededir ve bu sebeple hadisçiler tarafından da tenkit edilmiştir.<sup>98</sup>

Hicri üçüncü asırda yazılan ve hadis usûlüne kaynaklık eden diğer bir eser Müslim’in *Mukaddime*’sidir. Müslim’in *Mukaddime*’si işlediği konulara bakıldığında bu alanda ilk eser olma özelliğine sahiptir. Fakat ilk olması hasebiyle hadis usûlüne ait tüm konuları kapsamamaktadır ve sistematik değildir.<sup>99</sup> Müslim’in *Mukaddime*’sinde ele aldığı bizim konumuzla ilgili olabilecek en yakın konu mu’an’an isnadlardır.<sup>100</sup> Fakat Müslim burada kitâbe veya mükâtebe ile ilgili bir şey söylememektedir. Ne var ki Müslim’in, *Mukaddi-*

<sup>95</sup> Buhârî, “İlim”, 7.

<sup>96</sup> Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed el-‘Aynî, ‘*Umdetu’l-kârî şerhu Sahîhi’l-Buhârî* (Dâru’l-Fikr, ts.), 2/24.

<sup>97</sup> Muhammet Ali Asar, “Buhârî’nin Hadis Usûlü Konularına Dair Görüşleri: el-Câmi’u’s-Sahih’in ‘İlim’ Bölümü Çerçevesinde Bir Değerlendirme”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/2 (2020), 1263.

<sup>98</sup> Asar, “Buhârî’nin Hadis Usûlü Konularına Dair Görüşleri: el-Câmi’u’s-Sahih’in ‘İlim’ Bölümü Çerçevesinde Bir Değerlendirme”, 1264.

<sup>99</sup> Abdullah Çelik, “Hicri III. Asırda Hadis Usûlüne Kaynaklık Eden Eserler ve Özellikleri”, Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Dergiabant: Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi] 6/11 (2018), 127.

<sup>100</sup> Müslim, “Mukaddime”, 1/29.



me'sinde muhtelif konularla ilgili tahrîc ettiği rivayetlerin ikisinde isnadda kitâbeye delâlet eden edâ sîgaları kullanması<sup>101</sup> dikkat çekmektedir.

Yine hicri üçüncü asırda hadis usûlüne dair konulara yer veren müelliflerden Tirmizî, *el-‘İlelü’s-Sagîr* isimli eserinde tahammül yollarından kıraat, münâvele ve icâzeti zikretmektedir. Tirmizî münâvele hakkında şunu söyler: “Eğer bir kişi kitabını başkasına verip ona, bunu benden rivayet et derse, söz konusu kişi kitaptaki rivayetleri başkasına rivayet edebilir.”<sup>102</sup> İbn Receb (ö. 795/1393) şerhinde bu tahammül yolunu açıklarken münâvelenin kitâbe yoluyla olabileceğini şu şekilde söylemektedir: “Bir âlimin başka bir kişiye hadislerinden bazılarını yazıp göndermesi, bunları mühürlemesi ve gönderdiği kişiye hadisleri kendisinden rivayet etme hakkını vermesi münâvelenin çeşitlerindedir. Bu tür münâvele elden münâveleden aşağıdadır. Selef ve halefin seçkinlerinden birçok kişi bu metot ile rivayet ederlerdi”<sup>103</sup>

Bunların dışında rivayet kitaplarında “kitâbetü’l-ilim”<sup>104</sup> veya “kitâbetü’l-hadis”<sup>105</sup> şeklindeki ifade bâb başlıklarında geçmektedir. Söz konusu bâbların altında genel olarak hadislerin yazılmasına cevaz veren veya vermeyen rivayetler sevk edilmiştir. Dolayısıyla bu bâbların isimleri tahammülü’l-ilim metotlarından biri olan kitâbeye veya mükâtebeye delâlet etmemektedir.

Mütekaddimûna ait usûl eserlerinde kitâbe/mükâtebe hadis naklinde ayrı bir başlık altında alınmamıştır. Mesela Râmhürmüzî (ö. 360/971) mükâtebeye delâlet eden örnekleri icâzet ve münâvele kısmında zikretmiştir.<sup>106</sup> Hâkim, eserinde 52. nevi, arz ve icâzete tahsis etmiştir. Hâkim’in koyduğu başlıkta şu ifade geçmektedir وَمَنْ رَأَى الْكِتَابَةَ بِالْإِجَازَةِ مِنْ بَلَدٍ إِلَى بَلَدٍ أَخْبَارًا. Bu ifadeden anlaşıldığı kadarıyla Hâkim, icâzetin kitâbe yoluyla gönderilip gönderilemeyeceği ihtilafına temas etmiştir. Bu kısımda verilen misaller arasında mükâte-

<sup>101</sup> Müslim, “Mukaddime”, 1/13; Müslim, “Mukaddime”, 1/23.

<sup>102</sup> Tirmizî, *Sünenü’t-Tirmizî*, 5/752.

<sup>103</sup> Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed el-Hanbelî İbn Receb, *Şerhu ‘İleli’t-Tirmizî*, thk. Hemmâm Abdurrahîm Sa’id (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1421), 1/525.

<sup>104</sup> Buhârî, “İlim”, 39; Müslim, “Zühd ve’r-Rakâik”, 72; Dârimî, “Mukaddime”, 43; Tirmizî, “İlim”, 11.

<sup>105</sup> Tirmizî, *Sünenü’t-Tirmizî*, 5/753.

<sup>106</sup> Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl*, 439, 441, 449.

beye delâlet eden örnekler de vardır.<sup>107</sup> Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) ise mükâtebeyi icâzetin üçüncü nevi olarak ele almıştır. Verdiği tanımdan anlaşıldığı gibi o, sadece icâzetli mükâtebeyi kastetmiştir.<sup>108</sup> Daha sonra Hatîb “ *ذَكَرَ كَيْفِيَّةَ الْعِبَارَةِ بِالرِّوَايَةِ عَنِ الْمَكَاتِبَةِ* ” diyerek mükâtebe kelimesini de kullanmıştır.<sup>109</sup>

Kâdî İyâd (ö. 544/1149) kitâbeyi/mükâtebeyi icâzetten ve münâveleden ayrı olarak ele almaktadır. Kitâbe şeklinde isimlendirdiği tahammül metodunu şu şekilde tanımlamaktadır: “*Dördüncü tür kitâbedir. O (kitâbe) şu şekilde olur: Mecliste hazır olan veya başka bir beldede bulunan talebenin hocadan bazı hadislerini yazmasını istemesi veya talebenin özel bir isteği olmaksızın hocanın talebeye yazmasıdır. Hadislerin ondan (hocadan) rivayetine dair ne yazılı ne de sözlü olarak hiçbir talep veya izin mevcut değildir.*”<sup>110</sup>

Kâdî İyâd’ın bu tanımı ilk olmasına rağmen genel hatlarıyla günümüze kadar tedavülde kalmıştır. İbnu’s-Salâh (ö. 643/1245) kitâbe değil de mükâtebe olarak isimlendirmiştir. İbnu’s-Salâh’ın verdiği tanım<sup>111</sup> Kâdî İyâd’ın verdiği tanımın lafızlarından farklı olmasına rağmen delâlet ettiği anlam açısından hemen hemen aynıdır. İbnu’s-Salâh, Kâdî İyâd’dan farklı olarak mükâtebeyi icâzetli ve icâzetsiz olarak ikiye ayırmıştır.<sup>112</sup> Nevevî (ö. 676/1277) isimlendirmede İbnu’s-Salâh’a tabi olmayıp Kâdî İyâd gibi kitâbe ıstılahını kullanmıştır. Fakat tanım olarak hemen hemen aynı tarifi vermektedirler.<sup>113</sup>

İbn Kesîr ise (ö. 774/1372) mükâtebe metodunu zikrederken sadece şu cümleyi kullanmıştır: “*Mükâtebe; hocanın hadislerinin bazılarını ona (talebeye)*

<sup>107</sup> Ebû Abdillâh Muhammed Hâkim en-Nisâbüri, *Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs*, thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003), 259, 261.

<sup>108</sup> Hatîb, *Kifâye*, 336. Verilen tanım şu şekildedir: *ذَكَرَ النَّوْعَ الثَّلَاثَ مِنْ أَنْوَاعِ الْإِجَازَةِ وَهُوَ أَنْ يَكْتُبَ الرَّاوي بِحَطِّهِ جُزْءًا مِنْ سَمَاعِهِ , أَوْ حَدِيثًا , وَيُكْتَبَ مَعَهُ إِلَى الطَّالِبِ: إِنِّي قَدْ أَجَزْتُ لَكَ رِوَايَتَهُ , بَعْدَ أَنْ صَحَّحْتُهُ بِأَصْلِي , أَوْ بَعْدَ أَنْ صَحَّحَهُ لِي مِنْ أَثَقٍ بِهِ*

<sup>109</sup> Hatîb, *Kifâye*, 342.

<sup>110</sup> Kâdî İyâd, *İlmâ’*, 83.

<sup>111</sup> İbnu’s-Salâh, *Mukaddime*, 173. İbnu’s-Salâh’ın verdiği tanım şu şekildedir: *وَهِيَ أَنْ يَكْتُبَ الشَّيْخُ إِلَى الطَّالِبِ، وَهُوَ غَائِبٌ شَيْئًا مِنْ حَدِيثِهِ بِحَطِّهِ، أَوْ يَكْتُبَ لَهُ ذَلِكَ، وَهُوَ حَاضِرٌ. وَيَلْتَحِقُ بِذَلِكَ مَا إِذَا أَمَرَ بِغَيْرِهِ بِأَنْ يَكْتُبَ لَهُ ذَلِكَ عَنْهُ إِلَيْهِ.*

<sup>112</sup> İbnu’s-Salâh, *Mukaddime*, 173.

<sup>113</sup> Nevevî, *Takrîb*, 64.

yazması (göndermesidir)."<sup>114</sup> Zikredilen önceki tanımlardan farklı olarak bu tanım mükâtebenin daha özel anlamına değinmektedir. Bu tanımdan anlaşılan; sadece gönderilen mektup yani yazışma yoluyla alınan kitap kastedilmektedir. Bunu da Sehâvî (ö. 902/1497) açık bir şekilde ifade edip önceki âlimlerin tanımlarında bulunan "لغائب أو لحاضر - onun yanında olmayan veya olan kişiye" şeklindeki kaydı şu şekilde izah etmektedir: "(Gâib olana) hocadan farklı bir beldede veya köyde yahut benzeri yerlerde bulunan talebeye, (hâzır olana) aynı beldede bulunan fakat meclisinde olmayan talebeye."<sup>115</sup>

Süyûtî ise Nevevî'nin tanımını şerh ederken "gâib ve hâzır olanlar"ı Sehâvî gibi "aynı ve farklı beldede bulunanlar" anlamı vermeyip daha geniş bir biçimde "Onun yanında hâzır olana veya olmayana" ifadesiyle açıklamıştır.<sup>116</sup>

Dolayısıyla söz konusu ıstılah İbnu's-Salah'tan önce daha çok "kitâbe" şeklinde geçerken ondan sonra ise genellikle "mükâtebe" şeklinde kullanılmaya başlamıştır. İstılahın taşıdığı anlam ise İbn Kesîr'e kadar mektuplaşma ile beraber hocanın meclisinde bulunan talebeye yazıp vermesini de içermektedir. İbn Kesîr ve özellikle Sehâvî bu ıstılahı anlam olarak daha özel bir şekilde sadece yazışma manasıyla açıklamışlardır.

Kitâbe/mükâtebe tahammül yoluna yakın olan diğer bir tahammül yolu da münâveledir. Yukarıda görüldüğü üzere ilk asırlarda hadîs usûlü kitaplarında bu iki metot bazen beraber zikredilirdi. Bu durumda iki tahammül yolu arasındaki farkın ne olduğuna bir açıklık getirmek gerekmektedir. Münâvele baş tarafta zikrettiğimiz tanıma göre hocanın kendi sema ettiği aslını veya asıl ile mukabele edilen bir nüshayı öğrencinin eline vermesidir.<sup>117</sup> Dolayısıyla

<sup>114</sup> Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isu'l-hasîs şerhu İhtisâri Ulûmi'l-hadîs* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 120.

<sup>115</sup> Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, *Fethu'l-mugîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-İrâkî*, thk. Ali Hüseyin Ali (Kahire: Mektebetü's-Sünne, 2003), 3/3.

<sup>116</sup> Ebü'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*, thk. Ebû Kuteybe Nazr Muhammed el-Fâryâbî (Riyad: Mektebetü'l-Kevşer, 1415), 1/480.

<sup>117</sup> İbnu's-Salâh, *Mukaddime*, 165; Nevevî, *Takrîb*, 61; Naim, *Hadis Usûlü*, 415.

münâvelede teslim edilen kitap önceden yazılmış bir asıl veya asıl ile mukabele edilmiş bir kitaptır. Kitâbe/mükâtebe tahammül yolunda ise mektup olmadığı durumda önceden yazılmış bir kitap değil, hocanın öğrencinin huzurunda ona yazıp vermesi veya bir kâtime yazdırıp öğrenciye vermesi söz konusudur.<sup>118</sup> Kitâbe sadece mektup olarak algılandığında münâveleyle olan ayırım çok daha belirgindir. Hocadan doğrudan teslim edilen münâvele, vasıtayla teslim edilen kitâbe şeklinde nitelendirilebilir.<sup>119</sup> Fakat verdiğimiz tanımlardan ve örneklerden hareketle kitâbeyi bu şekilde algılayanın ilk asırlara ait değil daha sonraki asırlara ait olduğu anlaşılmaktadır.

### 3. Kitâbe/Mükâtebe Metodunun Edâ Sîgaları

Daha önce belirtildiği üzere söz konusu metot genel olarak hadisçiler tarafından kabul edilmiştir. Fakat bu metot ile alınan hadisleri rivayet ederken hangi edâ sîgalarının kullanılacağı konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Bir grup âlim edâ sîgasının “ketebe ileyye” gibi özellikle mükâtebeye işaret etmesini isterken, diğer hadisçiler ise bunu belirtmeye gerek olmadığı görüşündedirler.

#### 3.1. Kitâbe/Mükâtebe Metoduna İşaret Eden Edâ Sîgalarının Kullanılmasını Şart Koşanlar

Makalenin birinci kısmında zikredilen örneklerin tamamında *كتب إلي* edâ sîgası bulunmaktadır. Genellikle hadisçiler söz konusu metoda bu şekilde işaret edilmesini daha sahih görmüşlerdir. Mesela Hatîb el-Bağdâdî, mükâtebe metoduyla alınan hadisler rivayet edildiği zaman bu durumun kullanılan edâ sîgasıyla belirtilmesi gerektiğini söylemiştir. Ondan sonra Hatîb, önceki âlimlerden “ketebe ileyye” edâ sîgasını kullanan âlimlerin rivayetlerini örnek olarak vermektedir.<sup>120</sup> İbnu’s-Salâh da Hatîb’in kullandığı ifadenin hemen hemen aynısını kullanıp bu görüşü tercih etmiştir. İbnu’s-Salâh şöyle der: “Bu konuda tercih edilen görüş kitâbe olduğunda şu şekilde söylemesidir: “Bana yazıp/kitâbe yoluyla rivayet etti ve dedi ki: Bize falanca kişi şöyle şöyle tah-

<sup>118</sup> Çinici, *Hadisin Tahammül ve Edâsı Bakımından Kitâbet*, 27

<sup>119</sup> Çinici, *Hadisin Tahammül ve Edâsı Bakımından Kitâbet*, 27.

<sup>120</sup> Hatîb, *Kifâye*, 342.

dis/rivayet etti.” İşte sahih olan, araştırma ve dürüstlük ehlinin görüşüne uygun olan bu şekilde yapılmasıdır.<sup>121</sup>

Fuad Sezgin’e göre “من كتاب” veya “هو كتاب” şeklindeki ifadeler bazen kitâbe/mükâtebe metodunu göstermektedir.<sup>122</sup>

### 3.2. Kitâbe/Mükâtebe Metoduna İşaret Etmeyen Edâ Sîgalarının Kullanılmasını Caiz Görenler

Yukarıda zikredilen genel kanaat yanında birçok hadisçi kitâbe/mükâtebe metoduna işaret etmeyen edâ sîgalarının kullanılabilmesine dair görüş beyan etmişlerdir. Mesela, Mansûr b. el-Mu’temir (ö. 132/749) Şu’be b. Haccâc’a (ö. 160/777) kitap yazıp göndermiş. Daha sonra Şu’be, Mansûr’a söz konusu hadisi/hadisleri rivayet ederken “haddesenî” diyebilir miyim şeklinde sormuş. Mansûr ise “Ben sana yazdığım zaman tahdis etmiş olmuyor muyum?” şeklinde cevap vermiştir.<sup>123</sup> Nitekim Şu’be, Eyyûb es-Sahtiyânî’nin görüşünün de aynı olduğunu söylemiştir.<sup>124</sup>

Tespitlerimize göre *Sahîhain*’da Şu’be’nin Mansûr’dan 45 rivayeti bulunmaktadır. Şu’be bu rivayetlerinden kırkında “an”, dördünde “haddesenâ”, birinde ise “ahberanî” edâ sîgasını kullanmıştır. Şu’be’nin, bu rivayetlerin hangisini kitâbe/mükâtebe yöntemiyle ve hangisini diğer bir yolla almış olduğunu ayırt etmek zordur. Çünkü Şu’be, Mansûr ile karşılaşmıştır<sup>125</sup> ve belki de bu rivayetlerin ondan semâını da almıştır.

Kitâbe/mükâtebe yoluyla alınan hadisler için “haddesenî” denilebileceği görüşünde olan diğer bir âlim ise Leys b. Sa’d’dır (ö. 175/791). Leys’in, Abdullah b. Ömer (ö. 171/787) isimli hocasından hiçbir rivayeti işitmeyip bütün rivayetleri kitâbe/mükâtebe yöntemiyle almış olduğu bilgisi kaynaklarda geçmektedir.<sup>126</sup> Tespitlerimize göre Leys’in Abdullah’tan, Bezzâr (ö. 292/905) ve Dârekutnî (ö. 385/995) birer tane rivayetini tahrîc etmişlerdir. Leys ile Ab-

<sup>121</sup> İbnu’s-Salâh, *Mukaddime*, 174.

<sup>122</sup> Sezgin, *Târîhu’t-türâsi’l-‘arabî*, 1/124, 127.

<sup>123</sup> Fesevî, *Kitâbü’l-ma’rife ve’t-târîh*, 2/825.

<sup>124</sup> Fesevî, *Kitâbü’l-ma’rife ve’t-târîh*, 2/826; Hatîb, *Kifâye*, 344.

<sup>125</sup> Dârimî, “Mukaddime”, 53.

<sup>126</sup> Hatîb, *Kifâye*, 344.

dullah b. Ömer'in aralarındaki edâ sîgası Bezzâr'ın rivayetinde "an"<sup>127</sup> iken, Dârekutnî'nin rivayet ettiği hadiste "haddesenâ" dir.<sup>128</sup>

Yine Leys, Bükeyr b. Abdillâh b. el-Eşec (ö. 120/734) isimli hocasından hiçbir rivayet işitemyip ondan rivayet ettiği bütün hadisleri kitâbe/mükâtebe yoluyla almıştır.<sup>129</sup> Kaynakları taradığımızda *Sahîhayn'* da Leys → Bükeyr şeklinde altı rivayete rastlanmıştır ve bu iki kişi arasındaki edâ sîgası hep "an" dır.<sup>130</sup> Diğer yedi temel hadis kaynağında da Leys'in Bükeyr'den 42 rivayeti yer almaktadır ve bunların bazılarında "haddesenî" edâ sîgası geçmektedir. Özellikle de Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'*inde bulunan rivayetlerin çoğunda "haddesenî" kullanılmıştır.<sup>131</sup> Ahmed b. Hanbel, Leys'in sadece kullandığı edâ sîgasına dayanarak onun Bükeyr'den rivayetlerini semâ ile aldığını söylemektedir.<sup>132</sup> Leys'in öğrencisi olan Ebü'l-Velîd Hişâm b. Abdilmelik (ö. 226/841) ise Leys'in Bükeyr'den bütün rivayetlerinin kitâbe/mükâtebe yoluyla olduğunu zikretmektedir.<sup>133</sup>

Dolayısıyla Leys b. Sa'd, kitâbe/mükâtebe yoluyla alınan hadisleri rivayet ettiğinde haddesenî/haddesenâ demesinde hiçbir sakınca görmemiştir. O, Yahyâ b. Sa'îd el-Ensârî (ö. 143/760) ve Hişâm b. Urve (ö. 145/762) gibi hocalarından sadece kitâbe/mükâtebe yoluyla rivayetleri aldığı halde bu rivayetleri naklettiğinde "haddesenâ/haddesenî" demiştir.<sup>134</sup> Leys → Yahyâ senediyle Buhârî ve Müslim'de 33 adet rivayet bulunmaktadır. Buralarda onun hiçbir rivayetinin kitâbe/mükâtebe olduğu belirtilmeyip kullanılan edâ sîgaları, "an" veya "haddesenâ/haddesenî" dir. Leys → Hişâm senediyle ise Buhârî ve

<sup>127</sup> Ebû Bekir Ahmed b. Amr el-Bezzâr, *el-Bahru'z-zehhâr-Müsnedü'l-Bezzâr* (Medîne: Mektebetü'l-'Ulûmi ve'l-Hikem, 2009), 1/264.

<sup>128</sup> Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer ed-Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004), 1/465.

<sup>129</sup> Hatîb, *Kifâye*, 344.

<sup>130</sup> Buhârî, "Cihâd", 149; Buhârî, "Libâs", 92; Müslim, "Zekât", 112; Müslim, "Buyû", 18; Müslim, "Libâs", 85; Müslim, "Sifâtü'l-münâfikîn", 71.

<sup>131</sup> Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/285, 438, 439.

<sup>132</sup> Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-Îlel ve ma'rifeti'r-ricâl*, thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs, (Riyad: Dâru'l-Hânî, 2001), 2/318.

<sup>133</sup> Ahmed b. Hanbel, *el-Îlel*, 2/318.

<sup>134</sup> Hatîb, *Kifâye*, 344.

Müslim’de sadece birer adet farklı rivayet yer almaktadır. Buhârî’deki rivayette Leys “كتب إلي” şeklinde söyleyerek kitâbe/mükâtebe olduğunu belirtmiştir,<sup>135</sup> fakat Müslim’deki rivayette yine sadece “an” edâ sîgası bulunmaktadır.<sup>136</sup>

Bu örneklerden anlaşılıyor ki kitâbe/mükâtebe metodu ile alınan bir hadis rivayet edildiğinde farklı edâ sîgaları kullanılmıştır. Bunu caiz gören âlimlerin belli bir bölgeye mensup olmadıkları mülahaza edilmektedir. Nitekim Mansûr Kûfeli, Eyyûb Basralı, Leys ise Mısırlıdır.

### Sonuç

Kitâbe/mükâtebenin hadis naklinde metot olarak kullanılması konusunda Hz. Peygamber zamanındaki bazı uygulamaların buna zemin hazırladığı görülmektedir. Zira Hz. Peygamber İslam’ı tebliğ ederken veya hükümlerini beyan ederken bazen mektup yazdırıp göndermiş bazen de yanında bulunan bir kişiye vermek üzere zekâtnâmeler ve iktânâmeler gibi yazı yazdırmıştır. Hz. Peygamber’in vefatından sonra yaklaşık birinci asrın sonlarına doğru kitâbe/mükâtebenin kullanıldığına dair elimizde bilgi bulunmakta fakat bu kullanımın amacının genelde hadis öğrenmek veya öğretmek olmadığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde anılan metot daha çok siyasi veya dîni hayatta bir sorunla karşılaşıldığı zaman otorite olan kişiye soru sormak için kullanılmıştır. İsnadın satır aralarındaki bilgilere dayanarak hicri birinci asrın sonu ile ikinci asrın başından itibaren bu metodun hadis öğrenim ve öğretim faaliyetleri için kullanıldığı mülahaza edilmektedir. Bu metot ile alınan hadisleri naklederken râviler genel olarak bunu belirtmeyi daha uygun görmüşlerdir. Ancak bir grup âlime göre ise bu şekilde alınan hadisleri naklederken kitâbe/mükâtebe ile alındığına dair mutlaka bir işarete gerek yoktur. Bu görüşte olan âlimlerin rivayetleri başta *Sahîhain* olmak üzere diğer hadis kitaplarında da yer almaktadır. İstilah olarak kitâbe/mükâtebe ilk asırlarda münâvele veya icâzetle beraber anılırken daha sonra ayrı bir metot olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. İbnu’s-Salâh’a kadar daha çok kitâbe şeklinde zikredilirken, İbnu’s-Salâh’tan sonra genelde mükâtebe olarak anılmaya başlandı. Ancak mükâtebe olarak zikredilse bile sadece yazışma anlamında ol-

<sup>135</sup> Buhârî, “Menâkıbu’l-Ensâr”, 20.

<sup>136</sup> Müslim, “Siyâm”, 103.

madığı bunun yanı sıra hazır bulunan kişi için yazmak veya yazdırmak anlamına geldiği de özellikle belirtilmiştir. Son olarak ilk üç asırdaki metinlerde keebe, kitâb, kitâbe veya mükâtebe şeklinde geçen her kelimenin bağlamı göz önünde bulundurularak ne anlama geldiğinin araştırılması gerektiğini ifade etmek isteriz.

### Kaynakça

- Abdürrezzâk es-San'ânî. *el-Musannef*. thk. Habîburrahmân el-A'zamî. 11 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403.
- Âcûrrî, Ebû Ubeyd. *Su'âlât el-Âcûrrî*. 2 Cilt. Mekke: Mektebetü Dâru'l-İstikâme, 1997.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh. *Kitâbü'l-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl*. thk. Vasiyullâh b. Muhammed Abbâs. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Hânî, 2. Basım, 2001.
- Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdillâh. *Müsned*. thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Albayrak, Ali. *Buhârî'nin Kaynakları ve Fuad Sezgin*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020.
- Alî b. Ca'd el-Cevherî. *Müsned*. thk. Âmir Ahmed Haydar. Beyrut: Muessetü Nâdir, 1410.
- Asar, Muhammet Ali. "Buhârî'nin Hadis Usûlü Konularına Dair Görüşleri: el-Câmi'u's-Sahih'in 'İlim' Bölümü Çerçevesinde Bir Değerlendirme". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/2 (2020), 1247-1281.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed. *'Umdetu'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Dâru'l-Fikr, ts.
- Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr. *el-Bahru'z-zehhâr - Müsnedü'l-Bezzâr*. 20 Cilt. Medîne: Mektebetü'l-Ulûmi ve'l-Hikem, 2009.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâ'îl. *Sahîhu'l-Buhârî (el-Câmi'u's-Sahîh)*. Dimaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâ'îl. *el-Câmi'u's-Sahîh*. 9 Cilt. Beyrut: Dâr Tavku'n-Necât, 1422.



- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâ'îl. *et-Târîhu'l-kebîr*. 9 Cilt. Hindistan: Dâiratu'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, ts.
- Cevherî, İsmâ'îl b. Hammâd. *es-Sihâh-Tâcü'l-lüğa ve sihâhu'l-arabiyye*. thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-melâyîn, 1979.
- Çelik, Abdullah. "Hicri III. Asırda Hadis Usûlüne Kaynaklık Eden Eserler ve Özellikleri". *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Dergiabant: Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]* 6/11 (2018), 119-138.
- Çinici, Orhan. *Hadisin Tahammül ve Edâsı Bakımından Kitâbet*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer. *Sünenü'd-Dârekutnî*. thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. 6 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004.
- Dârimî, Abdullah b. Abdirrahmân Ebû Muhammed. *Sünenü'd-Dârimî*. thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. Riyad: Dâru'l-Mugnî li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2000.
- Demirci, Mustafa. "İktâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/43-47. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Durmuş, İsmail. "Mecaz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/217-220. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Ferâhîdî, Ebû Abdirrahmân el-Hâlîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Mehdi el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmerrâî. 8 Cilt. Dar ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- Fesevî, Ya'kûb b. Süfyân Ebû Yûsuf. *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-târîh*. thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. 3 Cilt. Medîne: Mektebetü'd-Dâr, 1410.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâmûsü'l-muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed. *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*. thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003.
- Hamîdullah, Muhammed. *Mecmûatü'l-vesâiki's-siyâsiyye li'l-'ahdi'n-nebevi ve'l-hilafeti'r-râşide*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 6. Basım, 1407.

- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Alî. *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye*. thk. Ebû Abdillâh es-Sevrakî ve İbrâhîm Hamdî el-Medenî. Medîne: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- İbn Abdilber, Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî. *Câmi'u beyâni'l-'ilmi ve fadlihi*. 2 Cilt. Demmam, Suudi Arabistan: Dâr İbnü'l-Cevzî, 1994.
- İbn Ebî Hayseme, Ebû Bekir Ahmed. *et-Târîhu'l-kebîr-Târîhu İbn Ebî Hayseme*. thk. Salâh b. Fethî Helel. 4 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2004.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *el-Musannef fî'l-ehâdis ve'l-âsâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Beyrut: Dâru't-Tâc, 1989.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. thk. Ali Muhammed Mü'avvad, Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 12 Cilt. Hindistan: Matba'atu Dâirati'l-Me'ârifî'n-Nizâmîyye, 1326.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed el-Büstî. *Sahîhu İbni Hibbân-el-Müsnedü's-sahîh 'ale't-tekâsîm ve'l-envâ'*. thk. Mehmet Ali Sönmez, Halis Aydemir. 7 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.
- İbn Receb, Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed el-Hanbelî. *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*. thk. Hemmâm Abdurrahîm Sa'îd. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2. Basım, 1421.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdulkâdir 'Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- İbnu's-Salâh, Takîyyuddîn Osmân b. Abdurrahmân. *Ulûmu'l-hadîs-Mukaddimetü İbni's-Salâh*. thk. Nüreddîn 'Itr. Dımaşk-Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1986.
- İnan, Sait. *Hicri Birinci Yüzyılda Hadis Kitâbeti (Hz. Peygamber Sonrası)*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

- İsfahânî, Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdillâh. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Kâdî İyâd, Ebü'l-Fadl İyâd b. Mûsâ es-Sebtî. *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'*. thk. Ahmed Sakr. Kahire: Dâru't-Turâs, 1970.
- Karataş, Mustafa. *Hadîs Rivâyet Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Usûlü*. Ankara: TDV Yayınları, 16. Basım, 2017.
- Mizzî, Yûsuf b. Abdirrahmân Ebü'l-Haccâc. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'arabiyye, 1991.
- Naim, Ahmed. *Hadis Usûlü*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2009.
- Nesâî, Ahmed b. Ali. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Hasan Abdülmun'im Şelebî. 12 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Nesâî, Ahmed b. Ali. *Sünenü'n-Nesâî*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Haleb: Mektebü'l-Matbû'âtî'l-İslâmiyye, 1986.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. *et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*. thk. Muhammed Osmân el-Huş. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-'arabî, 1985.
- Palabıyık, M. Hanefi. "Cahiliye Dönemi ve İslam'ın İlk Yıllarında Okuma-Yazma Faaliyetleri". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2007), 31-68.
- Râmhürmüzî, Ebû Muhammed el-Hasen. *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'i*. thk. Muhammed 'Acâc el-Hatîb. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 3. Basım, 1404.
- Sa'id b. Mansûr. *Sünenü Sa'id b. Mansûr*. thk. Sa'd b. Abdillâh Âli Humeyyid. 8 Cilt. Riyad: Dâru's-Sumay'î, 1997.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân. *Fethu'l-mugîs bi şerhi Elfıyyeti'l-hadîs li'l-İrâkî*. thk. Ali Hüseyin Ali. 5 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Sünne, 2003.

- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl. *Usûlü's-Serahsî*. thk. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî. 2 Cilt. Haydarabad: Lecnetü'l-İhyâi'l-ma'ârifî'n-nü'mâniyye, 1372.
- Sezgin, Fuad. *Buhârî'nin Kaynakları*. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1956.
- Sezgin, Fuad. *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*. Ankara: OTTO Yayınları, 7. Basım, 2019.
- Sezgin, Fuad. *Târîhu't-türâsi'l-'arabî*. 10 Cilt. Riyad: Câmî'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1991.
- Sezgin, Fuat. *Geschichte des arabischen Schrifttums, Band I: Qur'ânwissenschaften, hadî, Geschichte, Fiqh, Dogmatik, Mystik. Bis ca. 430 H.* Brill, 1996.
- Schoeler, Gregor. "Sözlü Tora ve Hadis: Rivâyet, Yazım Yasağı, Redaksiyon". çev. Hüseyin Akgün. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 6/1 (2008), 135-173.
- Süyûtî, Ebü'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahmân. *Tedrîbü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*. thk. Ebû Kuteybe Nazr Muhammed el-Fâryâbî. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 2. Basım, 1415.
- Şâkir, Ahmed Muhammed. *el-Bâ'isu'l-hasîs şerhu İhtisârî Ulûmi'l-hadîs*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, ts.
- Tahhân, Mahmûd. *Teysîru mustalahi'l-hadîs*. Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, 11. Basım, 2010.
- Tatlı, Mustafa. *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti (75-135/694-753 Yılları)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir - dğr. Mısır: Şeriketü Mektebeti ve Matba'ati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1978.
- Yücel, Ahmet. *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi - Hicri İlk Üş Asır*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 20. Basım, 2015.

Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982.

Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.